

ISSN 2535-0358

ПОЛИТИКА И СИГУРНОСТ

POLITICS & SECURITY

ГОДИНА III • БРОЙ 3 • 2019

YEAR III • ISSUE 3 • 2019

Издание на Висшето училище по сигурност и икономика – Пловдив

Edition of Higher School of Security and Economics – Plovdiv

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.п.н. Георги МАНОЛОВ – *главен редактор*; акад. чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър ДИМИТРОВ – *заместник главен редактор*; доц. д-р Блага БЛАГОЕВА – *заместник главен редактор*; доц. д-р Петър НЕНКОВ – *научен секретар*; проф. д.п.н. Трендафил МИТЕВ; проф. д.т.н. Стамен СТАМОВ; проф. д-р Томо БОРИСОВ; проф. д-р Милена ТЕПАВИЧАРОВА; проф. д-р Никифор СТЕФАНОВ; доц. д-р Валентина АЛЕКСИЕВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

акад. чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър ДИМИТРОВ, чл.-кор. проф. д.с.н. Стоян МИХАЙЛОВ, проф. д.п.н. Трендафил МИТЕВ, проф. д-р Дончо ГРАДЕВ, проф. д.п.н. Георги МАНОЛОВ, проф. д-р Никифор СТЕФАНОВ, проф. д-р Томо БОРИСОВ, проф. д-р Ненко ДОЙКОВ, проф. д.т.н. Стамен СТАМОВ, проф. д-р Димитър РАДЕВ, проф. д-р Нели БЕНЧЕВА, проф. д.и.н. Димитър КОСТОВ, проф. д-р Атанас ЛЬОНДЕВ, проф. д-р Гарабед МИНАСЯН, проф. д-р Александър МАРИНОВ, проф. д.и.н. Димитър ЙОНЧЕВ, проф. д-р Франсоа БЛАН (Франция), проф. д.и.н. Динара ПЕСКОВА (Русия), проф. д-р Любиша МИТРОВИЧ (Сърбия), проф. Никос ГУСГУНИС (Гърция), доц. д-р Блага БЛАГОЕВА, доц. д-р Мария СЕРАФИМОВА, проф. д-р Милена ТЕПАВИЧАРОВА, доц. д-р Валентина АЛЕКСИЕВА, доц. д-р Петър НЕНКОВ, доц. д-р Пламен СЛАВОВ

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Georgi MANOLOV, DPS – *Chief editor*; Acad. Corr. mem. Prof. Dimitar DIMITROV, DSS – *Assistant editor*; Ass. Prof. Blaga BLAGOEVA, PhD – *Assistant editor*; Ass. Prof. Petar NENKOV – *Scientific secretary*, PhD; Prof. Trendafil MITEV, DPS; Prof. Stamen STAMOV, DTS; Prof. Tomo BORISOV, PhD; Prof. Milena TEPAVICHAROVA, PhD; Prof. Nikifor STEFANOV, PhD; Ass. Prof. Valentina ALEKSIEVA, PhD

EDITORIAL BOARD

Acad. Corr. mem. Prof. Dimitar DIMITROV, DSS; Corr. mem. Prof. Stoyan MIHAYLOV, DSS; Prof. Trendafil MITEV, DPS; Prof. Doncho GRADEV, PhD; Prof. Georgi MANOLOV, DPS; Prof. Nikifor STEFANOV, PhD; Prof. Tomo BORISOV, PhD; Prof. Nenko DOYKOV, PhD; Prof. Stamen STAMOV, DTS; Prof. Dimitar RADEV, PhD; Prof. Neli BENCHEVA, PhD; Prof. Dimitar KOSTOV, DES; Prof. Atanas LYONDEV, PhD; Prof. Garabed MINASYAN, PhD; Prof. Aleksandar MARINOV, PhD; Prof. Dimitar YONCHEV, DES; Prof. François BLANC, DSS (France); Prof. Dinara PESKOVA, DES (Russia); Prof. Ljubiša MITROVIĆ, PhD (Serbia); Prof. Nikos GUSGUNIS (Greece); Ass. Prof. Blaga BLAGOEVA, PhD; Ass. Prof. Maria SERAFIMOVA, PhD; Prof. Milena TEPAVICHAROVA, PhD; Ass. Prof. Valentina ALEKSIEVA, PhD; Ass. Prof. Petar NENKOV, PhD; Ass. Prof. Plamen SLAVOV, PhD

Редакционният съвет и Редколегията на списанието не носят отговорност за изказаните тези и цитати на източници от различните автори.

© Списание „Политика и сигурност“, година III, брой 3, 2019

© Издание на Висшето училище по сигурност и икономика, Пловдив, 2019

© Печат и подвързия: Издателски комплекс ВУСИ, 2019

ISSN 2535-0358

СЪДЪРЖАНИЕ

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОБЩЕСТВЕН РЕД

Доц. д-р Красимир Коев

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ЗДРАВНАТА СИГУРНОСТ НА САЩ 5

Д-р Максим Алашки

ОПТИМИЗИРАНЕ И МОДЕРНИЗИРАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО
НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ..... 13

Гл. ас. д-р Светлозар Марков

ДИРЕКТИВАТА ЗА РЕЗЕРВАЦИОННИ ДАННИ НА ПЪТНИЦИТЕ –
МОДЕРЕН ИНСТРУМЕНТ В БОРБАТА С ТЕРОРИЗМА..... 22

ИКОНОМИКА И ФИНАНСИ

Проф. д.и.н. Димитър Костов

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ПРОДУКЦИЯТА
И НЕЙНАТА ИКОНОМИЧЕСКА ОБОСНОВКА 30

Yosif Yosifov, PhD

TRIPARTISM AND COLLECTIVE BARGAINING EVOLUTION
IN BULGARIA (1989 – 2019) 43

ПСИХОЛОГИЯ

Докторант Георги Станков

ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА:
КОГАТО ГРЪМ УДАРИ, КАК ЕХОТО (НЕ) ЗАГЛЪХВА 63

НОВИ КНИГИ

„Военнополитическа история на България“
НА ДОЦ. Д-Р ПЕТЪР НЕНКОВ..... 104

CONTENTS

NATIONAL SECURITY AND PUBLIC ORDER

Assoc. Prof. Krasimir Koev, PhD

US NATIONAL HEALTH SECURITY STRATEGY.....5

Maksim Alashki, PhD

OPTIMIZATION AND MODERNIZATION

OF THE MINISTRY OF THE INTERIOR MANAGEMENT 13

Chief Ass. Svetlozar Markov, PhD

PNR DIRECTIVE – MODERN INSTRUMENT

IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM 22

ECONOMY AND FINANCE

Prof. Dimitar Kostov, DES

DETERMINING THE QUALITY OF PRODUCTION

AND ITS ECONOMIC JUSTIFICATION 30

Yosif Yosifov, PhD

TRIPARTISM AND COLLECTIVE BARGAINING EVOLUTION

IN BULGARIA (1989 – 2019) 43

PSYCHOLOGY

Georgi Stankov, PhD student

HISTORICAL TRAUMA:

WHEN A THUNDERSTORM STRIKES, THE ECHO (DOES NOT) FADE AWAY 63

NEW BOOKS

„MILITARY-POLITICAL HISTORY OF BULGARIA“

BY ASSOC. PROF. PETAR NENKOV, PHD104

**НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ
ЗА ЗДРАВНАТА СИГУРНОСТ НА САЩ**

Красимир КОЕВ*

US NATIONAL HEALTH SECURITY STRATEGY

Abstract: *The role and importance of US health security as one of the major national security priorities is outlined. The US National Security Strategic Objectives for building community resilience and strengthening and maintaining disaster response systems are discussed. Priorities have been identified to promote social cohesion, improve the coordination of health and human services, and build a culture of resilience by promoting physical, behavioral and social health. In order to successfully prevent and mitigate emerging threats, active and timely awareness in any situation of early detection and better use of resources is of particular importance.*

Key words: *health security, national security, strategic goals on health security, priorities, USA*

Здравната сигурност е подсистема на системата за национална сигурност и има непрекъснато взаимодействие с останалите подсистеми на сигурността [7 – 8: 79 – 87].

През последните години нараснаха ролята и значението на здравната сигурност в САЩ като един от основните приоритети на

* Авторът е доцент, доктор по национална сигурност в Българската академия на науките.

националната сигурност. САЩ в своите политики в областта на сигурността отделя все по-важно място на здравната сигурност.

Националният съвет за здравна сигурност (NHSR) на САЩ разработва Националната стратегия за здравна сигурност (NHSS) и план за изпълнението ѝ [2: 252 – 264].

Определени са две цели за национална здравна сигурност:

1) Изграждане на устойчивост на общността; и

2) Укрепване и поддържане на системите за реагиране при бедствия и аварии.

През последните години е постигнат напредък в реализирането на тези две цели.

Най-голямо подобрене има в следните области:

- интегриране на системите за управление на общественото здраве, здравеопазването и извънредните ситуации;

- планиране на федерално, държавно и местно ниво;

- повишаване на кадровата обезпеченост в областта на националната здравна сигурност, включително разработване на насоки за действия на работещите в областта на медицината при бедствия и аварии, както и на работещите в сферата на общественото здравеопазване и обучение;

- координация в рамките на правителството и между правителството и частния сектор чрез Агенция за спешни медицински контрамерки в областта на общественото здраве (PHEMCE);

- укрепване на устойчивостта на общността, включително насочване на националната политика към информирани и добре подготвени лица и общности;

- изграждане и поддържане на здрави, устойчиви общности.

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ЗДРАВНА СИГУРНОСТ – СТРАТЕГИЧЕСКА ЦЕЛ 1 [2: 252 – 264]

Устойчивостта на общността по своята същност е устойчивата способност на общностите да издържат, да се адаптират и да се възстановят от бедствията и аварията. Тъй като здравето е ключов аспект за устойчивостта на общността, Националната стратегия за здравна сигурност се фокусира върху здравната *устойчивост на общността*, която е *способността на общността да използва възможностите си за укрепване на системите за здравеопазване и подобряване на физическото, поведенческото и социалното здраве на общността, адаптиране и възстановяване от бедствията и аварията*. Изграждането и поддържането на устойчивостта на здраве-

то на общността е мултисекторен ангажимент, който влияе върху общностните и индивидуалните възможности, като инфраструктура, таланти, умения, взаимоотношения, технологии и природни ресурси.

NHSS идентифицира три приоритета за изграждане и поддържане на здрави, устойчиви общности.

Приоритети:

- Насърчаване на социалната свързаност чрез множество механизми за насърчаване на устойчивостта на здравето на общността, реагиране при извънредни ситуации и възстановяване след бедствия и аварии.

- Подобряване на координацията на здравните и човешките услуги чрез партньорства и други устойчиви отношения.

- Изграждане на култура на устойчивост чрез насърчаване на физическото, поведенческото и социалното здраве, като се използват системите на здравеопазването и на общностните системи за подкрепа на устойчивостта на здравето, както и увеличаване на достъпа до информация и обучение, за да се даде възможност на отделните лица да подпомагат своите общности след инциденти.

Действия в подкрепа на тези приоритети:

Насърчаване на социалната свързаност

Федералните/щатските партньори:

- работят с академичните среди за оценяване и докладване за най-доброто използване на традиционните и новите медии за популяризиране на социалните връзки между членовете на общността;

- работят с държавни, местни, териториални и племенни правителства, организации в общността, академични среди и научноизследователски организации за координиране на изследователските усилия за прилагане и превръщане на нуждите от изследвания в областта на здравната устойчивост, формулирани в Програмата за национална здравна сигурност.

Допълнителните партньори могат да предприемат следното:

- държавните федерални правителства и професионалните общества създават шаблони и инструментариуми за връзката между общностите, социалния капитал и здравната устойчивост. Те могат да се основават на съществуващи програми, като „Prepare Athon на Америка!“;

- местните власти насърчават членовете на общността да използват сайтове за социални мрежи за укрепване на връзките между съседите и използването на такива сайтове за спешен отговор.

Координиране на здравеопазването и социалните услуги

Федералните партньори предприемат:

- идентифициране и разпространение на културно и езиково подходящи практики за насърчаване на партньорства за устойчивост и възстановяване на здравето на общността;

- работа с академичните среди и правителствата на федералните щати, за да направляват интегрирането на общността културно и езиково с подходящи образователни програми.

Допълнителните партньори предприемат следното:

- правителствата на отделните щати организират местните активи за осигуряване на здравни и социални услуги по време на и след инцидентите;

- правителствата на отделните щати, организациите в общността, научноизследователският сектор и федералните партньори идентифицират възможности за стимулиране и обединение на доставчиците на социални услуги при бедствия и аварии;

- професионалисти в областта на общественото здравеопазване трябва да преподават, за да се подобрят обслужването на хората и представянето на здравни услуги;

- правителствата на отделните щати работят с организации в общността, за да гарантират, че лидерите на общността имат достъп до здравни услуги.

Изграждане на култура на устойчивост

Федералните партньори:

- работят с правителствата на отделните щати, организациите в общността и академичните среди, за да подобрят разпространението и прилагането на съществуващите възможности за обучение на доброволци в общността;

- работят с частния сектор за разработване на културно и езиково подходящо ръководство за устойчивост на здравето на общността за бизнеса, както и за насърчаване на здравето на работниците и подготовката за адекватна реакция при бедствия.

Допълнителните партньори предприемат следното:

- правителствата на отделните щати, организациите в общността и частният сектор популяризират обучението на населението в сферата на здравеопазването, като първа помощ, кардиопулмонална реанимация (CPR) и психологическа първа помощ;

- организациите в общността организират срещи и събития в общността, за да разпространяват информация за устойчивостта на здравето, както и могат да спонсорират събития за обучение на реакцията и възстановяването от инциденти;

- държавните и местните власти насърчават идентифицирането на безопасни места за деца след бедствие и ще оказват ефективна подкрепа за възстановяване на грижите за децата в общността;

- държавните и местните власти и неправителствените организации провеждат обучения и упражнения на доброволци за ефективна и образована ответна реакция при бедствия и аварии;

- нефедерални заинтересовани страни, като частния сектор, насърчават доброволството и участието в дейности, спонсорирани от работодателите, като признават и/или компенсират служителите за усилията им;

- правителствата на федералните щати, академичните среди, организациите в общността и частният сектор разпространяват съобщенията за здравословна устойчивост в националните образователни програми, като „Prepare Athon на Америка!“ и годишни кампании за грип;

- организациите в общността си сътрудничат с местните правителства, за да разработят кампания за съобщения, за да насърчат даренията чрез съществуващи механизми, като Националната мрежа за управление на дарителите;

- правителствата на отделните щати и организациите, базирани в общността, си сътрудничат с държавния координатор за доброволци, за да разработят план за управление на доброволци и дарения и/или меморандуми за разбирателство.

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ЗДРАВНА СИГУРНОСТ – СТРАТЕГИЧЕСКА ЦЕЛ 2 [2: 252 – 264 – 3: 303]

Противодействието се използва за защита на общностите и ограничаване на неблагоприятното въздействие върху здравето на химическите, биологичните, радиологичните и ядрените (ХБРЯ) атаки, избухването на инфекциозни болести и други инциденти.

Медицински контрамерки (МКМ) включват медикаменти и други фармацевтични продукти, както и нефармацевтични медицински устройства и подходи, като вентилатори, диагностика, лични предпазни средства и обеззаразяване на пациенти.

Нефармацевтичните интервенции (NPI) се отнасят до стратегии за смекчаване на общественото въздействие и контрол на инфекциите (напр. хигиена на ръцете), които се използват за предотвратяване на разпространението на болести, замърсяване или други неблагоприятни ефекти, свързани с инцидент. Насърчава се набор

от мерки за противодействие, за да защитят общностите и да облекчат последиците от ХБРЯ атаки и инфекциозни заболявания, включително пандемичен грип, възникващи антимикробни патогени.

Американската нация е постигнала напредък в разработването и подготовката на контрамерки чрез активното участие на много агенции и организации. Агенцията за спешно медицинско противодействие на общественото здраве (РНЕМСЕ) улеснява и укрепва взаимодействието между заинтересованите общности. Тя осигурява интегрирана визия за цялата агенция за осигуряване на максимална полза за здравето и най-ефективно използване на публични и частни ресурси, като научните среди и академичната общност могат да се ангажират, за да подкрепят тази цел.

НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЯ ЗА ЗДРАВНА СИГУРНОСТ – СТРАТЕГИЧЕСКА ЦЕЛ 3 [2: 252 – 264 – 3: 303]

Активната и навременна осведоменост във всяка ситуация осигурява основата за решения и действия, които могат да доведат до ранно откриване и по-добро използване на ресурсите; успешна превенция и смекчаване на възникващите заплахи; и подобряване на сигурността за нацията.

Местата за информация предоставят данни за заплахите за здравето на населението, здравната система и ресурсите, свързани със здравето, както и необходимите способности и средства за реагиране, както и всички други действия в тази насока, като например информация при прекъсвания на електрозахранването или възникващи болести при животните, които могат да повлияят на човешкото здраве, която информация е важна за вземането на решения.

Ефективното вземане на решения изисква координирано споделяне и анализ на информацията – човешкото здраве, околната среда и зоозоните – за идентифициране на заплахите и смекчаване на техните непосредствени краткосрочни и дългосрочни последици за здравето, като същевременно се гарантира, че са въведени подходящи мерки за сигурност [4: 231; 6: 123 – 125].

В местата за информация следва да се използват инструменти, като социални медии, електронни здравни досиета и интерактивно картографиране.

Националната здравна стратегия идентифицира пет приоритета, които следва да подпомагат вземането на решения. Тези приоритети се съсредоточават върху подобряването на обмена на данни, използването на иновативни системи и инструменти в мес-

тата за информация, подобряването на оперативните способности, за да се отговори на пълния обхват на нуждите от обмен на информация между заинтересованите страни, разработването на съвместен орган за надзор с представители на ключови групи и сектори на заинтересованите страни.

Основна насока на Националната здравна стратегия на САЩ е разработване и приемане на:

– програма за подготовка на болниците и готовност за извънредно положение в областта на общественото здравеопазване за подобряване на здравната сигурност;

– програма за готовност на извънболничната помощ и подготовка за извънредна ситуация и др.

Програмите са разработени адаптивно за подобряване на здравната сигурност и осигуряват както финансова, така и техническа подкрепа на големи метрополиии за укрепване на системите за обществено здравеопазване и за повишаване на готовността на общността.

Съгласно устава разглеждането на напредъка за постигане на национална здравна сигурност се извършва от Конгреса на САЩ на всеки четири години. Предвидено е Конгресът да преразглежда ежегодно чрез събиране, анализ и интегриране както на качествени, така и на количествени данни и информация от наличните източници, като индекса за готовност за национална здравна сигурност, Trust for America's Health, Националната доктрина за обществено здраве и мерките за ефективност.

Българската здравна система може да заимства опита и да приложи добри практики от американската здравна система в областта на здравната сигурност, отчитайки нашите специфични условия.

Литература

1. **Борисов, В.** Здравен мениджмънт с основи на здравната политика. София: Филвест, 2003.

2. **Коев, К.** Здравеопазването на населението като фактор за устойчиво развитие на системата на националната сигурност. Дисертационен труд за доктор на науките по национална сигурност. София: УНИБИТ, 2018.

3. **Коев, К.** Здравеопазване и национална сигурност.– В: *За буквите – О писменех.* Монография. София, 2018, с. 303.

4. **Манев, Е.** Организационна култура. Същност, промяна, измерване. София: Военно издателство, 2007.

5. **Denchev, S.**, I. Peteva, D. Stoyanova, T. Varadinova. Some Specific Methods for Knowledge Distribution of Intangible Cultural Heritage. – In: *Conference Proceedings. New Perspectives in Science Education*. 2017, p. 418.
6. **Moatti, J. P.** Déterminants sociaux des inégalités de santé: une priorité absolue pour la recherche en santé publique. *Revue d'Epidémiologie et de Santé Publique, Epidemiology and Public Health*. 61(supplement 3). 2013.
7. **Terziev, V.**, S. Dimitrova. Medical-Health Security – Basis of Viability of the Human Factor, as a Subsystem of the System for National Security. – In: *Forth International Scientific Conference*, Bansko, Bulgaria, Institute of Knowledge Management, Skopje, 2015. [online]. <https://ssrn.com/abstract=3166751>.
8. **WHO.** World Health Statistics 2015. [online]. [reviewed 29.04.2016]. http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/170250/1/9789240694439_eng.pdf?ua=1; http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/170250/1/9789240694439_eng.pdf?ua=1&ua=1; [http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/170250/1/9789240694439_eng.pdf?ua=1&ua=1"ua=1](http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/170250/1/9789240694439_eng.pdf?ua=1&ua=1)

ОПТИМИЗИРАНЕ И МОДЕРНИЗИРАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ

*Максим АЛАШКИ**

OPTIMIZATION AND MODERNIZATION OF THE MINISTRY OF THE INTERIOR MANAGEMENT

Abstract: *A Concept was briefly presented with a draft of system of the Ministry of Interior, called the Structure Development Management System, which aims is to create better conditions for the practical implementation of the department's policies in the various fields of activity and the budget, according to appropriate budgetary programs, to increase transparency and efficiency in the allocation of funds in accordance with the missions and objectives of the structures individually and of the Ministry. The system consists of three subsystems – Capabilities, Budgeting and Acquisition, and consils that govern their activities.*

Key words: *concept, Ministry of Interior, structure development management system, capabilities, budgeting, acquisition, consils*

УВОД

Стратегията за национална сигурност изисква оптимално разпределение на ресурсите за постигане на ефективно управление на системата за сигурност (т. 4), прилагане на принципите на откритост, прозрачност и отговорност при формирането и провеждането на политиките за сигурност и ефективност и ефикасност на управленските и изпълнителските дейности (т. 18), както и повишаване на ефективността, прозрачността и отчетността при функциониране на институциите и ясно разпределяне на задъл-

* Авторът е доктор в професионално направление „Сигурност“, научна специалност „Организация и управление извън сферата на материалното производство“ – Министерство на отбраната на Република България.

женията и правомощията на политическите и административните равнища в органите на изпълнителната власт (т. 69). Министрите, ръководителите на ведомства и областните управители носят отговорност за състоянието на националната сигурност в сферата на своята компетентност. За целта те създават необходимата функционална и структурна организация (т. 159). Институционалният капацитет се изгражда на основата на принципите за постоянно функционално взаимодействие и оперативна самостоятелност. Не се допуска едновременното съществуване на дублиращи се структури, както и свръхконцентриране на правомощия, компетенции и ресурси в една институция. Водещ е принципът на разделяне на компетенциите и постигане на висока степен на координация. При определяне на съотношението между ръководния, административния и изпълнителския състав се спазват принципите за минимален брой звена за вземане на управленско решение и оптималност на структурите и длъжностите (т. 160). Инструментариумът за управление и функциониране на системата за национална сигурност включва: анализ и оценка на състоянието и тенденциите в средата на сигурност и предприемане на превантивни действия; своевременен и адекватен обмен на информация; планиране, подготовка и управление на изпълнението; прилагане на широк и системен подход; прилагане на методология и методика за оценка на системата за сигурност и нейните компоненти във връзка с тяхното ресурсно осигуряване и постигнатия резултат и механизми за оценка на предприетите действия и постигнатите резултати с цел повишаване на тяхната ефективност и ефикасност, както и изграждане на подходяща система за вътрешен контрол (т. 161).

В тази връзка, както и за осигуряване на изпълнението на зададените приоритети в „Програмата на правителството за стабилно развитие на Република България за периода 2017 – 2021 г.“, раздел „Обществен ред и сигурност“, и с цел предприемане на конкретни адекватни действия за намаляване на обективните предпоставки за корупционни практики, повишаване на целенасочеността на планирането и подобряване на прозрачността и ефикасността на разходване на финансовите средства в Министерството на вътрешните работи (МВР) и на базата на анализ на съществуващото състояние на тези елементи и връзки през 2018 г. е разработена¹ концепция с проект на ведомствена система, наречена „Система за управление на развитието на структурите на МВР (СУРСМВР).

¹ От автора на статията.

СУРСМВР

Идеологията на тази система предполага разделяне между три независими една от друга подсистеми, сами по себе си определени във функционално отношение като отделни системи, на функциите и отговорностите относно вземането на решения по определяне на потребностите във ведомството и тяхната приоритизация, дефиниране и разпределяне на ресурсите и за необходимата аквизиция, която да материализира потребностите, произтичащи от способностите за изпълнение на определените мисия, цели и задачи на МВР. Дейността на тези три отделни системи следва да се управлява² от съвети като колективни консултативни органи на министъра на вътрешните работи с участието в тях на представители на всички заинтересовани и функционално отговорни структури, които ще предлагат решения за определяне на потребностите и оптималните пътища за тяхното задоволяване в рамките на разполагаемите бюджетни средства. Правилата и редът за функциониране на СУРСМВР са описани в правилник, който след обсъждане и съгласуване с касаещите ги структури и длъжностни лица и след достигането на изискуемата за това степен на зрелост и вземането на решение от страна на ръководството на МВР (вкл. и на политическо от министъра на вътрешните работи) да бъде въведен за запознаване, изучаване и изпълнение със заповед на министъра на вътрешните работи.

Целта на внедряването на системата е да се създадат добри условия за практическото реализиране както на политиките на МВР в различните направления на дейност, така и на бюджета съгласно съответните бюджетни програми, да повиши прозрачността и ефикасността при разпределяне на финансовите средства в съответствие с мисиите, целите и задачите на структурите по отделно и на МВР като цяло. Освен това ще се разпределят отговорностите при вземане на решения и ще бъде основа и за по-добро интегрирано дългосрочно планиране и цялостно развитие на МВР, като не на последно по важност място – и за намаляване на обективните предпоставки за корупционни практики.

Концепцията включва въвеждане в тематиката чрез представяне на понятия с техните определения и пояснения, създаване на концептуален модел относно парадигмата (в смисъл на разбиране,

² Управлението от страна на колективен консултативен/съвещателен орган да не се схваща буквално, а като цялостно ръководство и координация по линия на подпомагане на министъра на вътрешните работи в съответната област.

модел на мислене) за такова управление (на развитието) на МВР и система, в която то ще се осъществява/реализира, с основни характеристики и принципи, както и правилник за работа на системата, съдържащ всичко необходимо за нейното описание, обекти, субекти, връзки и реално практическо функциониране. Накрая е предложена примерна схема за въвеждане в експлоатация (т.нар. внедряване), налагане, обучение – въвеждащо и поддържащо, и бъдещо развитие.

Тази последователност на взаимно свързани дейности се налага поради обстоятелството, че се предлагат за употреба нови и в голямата си част непознати и неизползвани досега в МВР понятия, процеси и процедури, или такива, които ще се използват в друг, специфичен, смисъл или специален контекст.

Целта на СУРСМВР е осигуряване на способностите на министерството в рамките на организационната му структура за постигане на националните цели и задачи в областта на националната сигурност и опазването на обществения ред и осигуряване на пожарна безопасност и защита при пожари, бедствия и извънредни ситуации в страната чрез разработване на изисквания, подходящо управление на ресурсите и придобиване на необходимите продукти – материални средства, строителство, услуги и др.

СУРСМВР се състои от три основни взаимно свързани подсистеми:

- Подсистема за необходимите способности в МВР, предназначена за определяне на изискванията и приоритетите за постигане на необходимите способности, произтичащи от националните документи и задачи в областта на националната сигурност и опазването на обществения ред, в т.ч. и от потребностите на мисиите, целите и задачите във ведомството.

- Подсистема за бюджетиране, предназначена, от една страна, за определяне на необходимите ресурси на ведомството и кога и как те да бъдат използвани за постигане на дефинираните и подредени по приоритети (приоритизирани) необходими способности, а от друга страна, как това да става по най-оптимален начин по отношение на наличните такива.

- Подсистема за аквизиция, предназначена за материализиране (постигане/задоволяване) на необходимите способности.

Тези три основни подсистеми по своя генезис, връзки и процеси представляват поотделно и сами за себе си също отделни големи и цялостно завършени системи: Система за необходими способности (СНС-МВР), Система за бюджетиране (СБ-МВР) и Система

за аквизиция (СА-МВР). В СУРСМВР се съдържат и участват със своите обекти, субекти и връзки и други подсистеми – кадрова (или за човешките ресурси), логистична, комуникационна, информационна, правна, медицинска, образователна (вкл. научна) и др. Те обаче се разглеждат като осигуряващи, подпомагащи и съпътстващи дейността и функционирането на основните три системи и на тях няма да бъде обърнато специално внимание. Последното по никакъв начин не омаловажава тяхното място, роля и значение в системата на МВР.

СУРСМВР по никакъв начин не се ангажира с броя и задълженията на структурите в МВР, а във фокуса са функционалните връзки между тях, които се срещат/взаимодействат в нещатаните консултативни органи – съветите. Там структурите изграждат отношения по линия на синергията и развитието.

„Способност на МВР“ е възможността за успешно изпълнение на мисията, стратегическата цел, оперативната цел или задача на МВР. Тя е свързана с постигането на определен желан краен резултат при определени условия и в съответствие с приети стандарти. Досега в документите на МВР и в други, свързани със сигурността и опазването на обществения ред, не е използвано това понятие, а са използвани понятията „потребност“ и „удовлетворяване на потребности“. „Потребност“ е необходимост, нужда, която трябва да бъде удовлетворена, за да бъдат постигнати определени заложен цели и задачи. Връзката между способност и потребност е по отношение на изискването да бъде реализирана необходимост – в единия случай задоволяване на способност, а в другия удовлетворяване на потребност. В този смисъл те са сродни понятия, като „удовлетворяване на потребност“ се явява функция (с по-ниска степен на йерархичност по отношение на обхвата) на по-основното понятие „задоволяване на способност“.

Бюджетирането представлява комплекс (система) от дейности по планиране, контрол и анализ на паричните потоци и свързания с тях финансов резултат.³ То е управление на процеса на създаване, разпределение и използване на финансовите ресурси на съответната финансово обособена структурна единица.

Терминът „аквизиция“ („acquisition“) буквално се превежда като „придобиване, придобивка“, „акт за придобиване“. Той е специфичен и се използва във военната тематика (ЕС, НАТО и др.),

³ Става дума за резултат по принцип, това, което се получава в края на някакво действие, процес, събитие, въпреки, че МВР, като бюджетна организация не формира финансов резултат, в тесен смисъл на понятието.

финансовата практика, застраховането, лингвистиката. В конкретния аспект той обхваща всички дейности по придобиване, поддържане и развитие на способността на МВР чрез изградена за това система. Накратко и съвсем опростено може да се каже, че аквизицията в МВР материализира необходимите способности на ведомството (удовлетворява потребностите от материални средства, строителство и услуги). Това е и главната задача на СУРСМВР и по тази причина тази система цялостно (но условно) може да бъде наречена и „Система за аквизиция на МВР“.

Системата за необходими способности на МВР инициира процесите на СУРСМВР. Тя осигурява строго определен и документиран процес на анализ и определяне на способностите, които са необходими на МВР. Системата изготвя серия продукти,⁴ които документират решенията за необходимите способности и предоставя входяща информация на другите основни системи на СУРСМВР, като например: дефиниране на мисиите (писмено описание), необходими способности (списък), приоритизиран списък на необходимите способности, доклади за определяне на потребностите на мисиите, необходима структура на МВР и нейното разположение, интегриран списък с приоритетни инвестиционни проекти, списък на приоритетните организационни структури в МВР, план за интегриране на необходимите способности, сценарии за планиране и др.

Системата за бюджетиране на МВР определя с колко ресурси и кога необходимите способности ще бъдат постигнати и изпълнени чрез процесите на планиране, програмиране, бюджетиране и изпълнение на бюджета. Продукти на Системата за бюджетиране на МВР са например: указания на министъра за подготовката и представянето на бюджетните прогнози на първостепенните разпоредители с бюджет (ПРБ), вътрешните правила за организация на бюджетния процес в МВР, предложението за бюджет, средносрочната и дългосрочната бюджетна прогноза, разпределението и преразпределението на бюджета и др.

Ролята на Системата за аквизиция на МВР е по най-ефективен начин да се придобият продуктите на МВР, необходими за изпълнение на мисиите, оперативните цели и задачите, и да се осигури дългосрочната им поддръжка (интегрираната логистична поддръжка) при спазване на изискванията и приоритетите, посочени в Системата за необходими способности на МВР и утвърдените ресурси в Системата за бюджетиране на МВР. Тук е мястото, къ-

⁴ Продукт – резултат, последица от дейност/труд.

дето се осъществява действителното изпълнение на бюджета на МВР, като системата предоставя конкретни решения за избор на най-добрия и възможен от техническа и икономическа гледна точка вариант за удовлетворяване на необходимите способности в максимална степен и на оптимална цена.

Фигура 1.

Съвет за необходими способности (СвНС), Съвет по бюджетирание (Бюджетен съвет) и Съвет по аквизиция (СВА) са нещатни колективни консултативни органи към министъра на вътрешните работи, които управляват дейностите на трите основни (под)системи на СУРСМВР, а Съветът по управление на развитието на МВР (СвУР-МВР или Висш съвет на МВР) е нещатен колективен консултативен орган към министъра на вътрешните работи за общо управление на дейността на СУРСМВР, който се явява висшестоящ спрямо другите съвети. Последният поради своя състав, място и роля може да изпълнява и други функции по управлението на МВР (Системата на МВР) и поради това може да бъде наречен „Висш съвет на МВР“ (ВС-МВР). Тези функции са включени в пра-

вилника за дейността му или се определят със заповед на министъра на вътрешните работи. Такива функции могат да бъдат например обсъждането на проект на Правилник за устройството и дейността на МВР, предложения за назначаване и освобождаване на висшия ръководен състав на МВР, проект на План/програма за развитие на МВР, други стратегически документи и други въпроси. (Концептуалният модел на системата е показан на *Фигура 1.*)

През 2018 г. тази система бе разработена детайлно и документално оформена в МВР, приета от министъра на вътрешните работи, но все още не е внедрена за използване, защото условията и т.нар. „зрелост на ведомството“ на сегашния етап от развитието му не позволяват това – смесват се множество чисто обективни и чисто субективни фактори и причини, както и микс от тях, които не са тема на настоящата статия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всяка система намира своето истинско място, ако бъде приложена в практиката, където при подходящо внедряване и прилагане да докаже своята необходимост и пригодност, които да се измерват с количествени и качествени измерватели (показатели). Така верифицирана, тя ще покаже дали помага и в каква степен за усъвършенстването на процесите и функционалните връзки, които следва да регулира.

Оптимизмът относно внедряването и функционирането на СУРСМВР е свързан преди всичко с цялостното убеждение, че тя при правилно въвеждане, прилагане и управление неминуемо ще доведе до развиване в посока на усъвършенстване, модернизиране и надграждане на работата на ведомството и в резултат на това – на самото министерство. СУРСМВР и управлението и планирането, базирано на необходимите способности, са по-модерен институционален функционален модел на мениджмънт и планиране, които имат за крайна цел и резултат подобряване в количествен и качествен аспект на дейността, която осъществяват структурите във ведомството и като цяло самото МВР. Тяхното въвеждане и използване естествено ще развие дейността на съществуващите и работещи досега структури и функционалните връзки между тях. Целта е дефинитивно ясна и перманентна – усъвършенстване на този вид дейност за изпълнение на поставените мисии, цели и задачи на МВР съобразно нормативните и функционалните изисквания и основните характеристики и принципи на системата.

Литература

1. **Алашки**, Максим. Система за отбранителна аквизиция на Република България – възможности за усъвършенстване. Монография. София: МО, 2016.
2. **Алашки**, Максим. Концепция за управление на развитието на МВР. Монография. 2018.
3. **Стратегия** за национална сигурност. 2018.

ДИРЕКТИВАТА ЗА РЕЗЕРВАЦИОННИ ДАННИ НА ПЪТНИЦИТЕ – МОДЕРЕН ИНСТРУМЕНТ В БОРБАТА С ТЕРОРИЗМА

Светлозар МАРКОВ*

PNR DIRECTIVE – MODERN INSTRUMENT IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM

Abstract: *The author examines the PNR Directive and Bulgarian law and instruction concerning the Bulgarian security service PNR unit in the National security service, focusing on the principles of collected and stored PNR data. At the end there is a review of the security information data bases in EU.*

Key words: *PNR data, security service, Instruction № I-8 OT 2.11.2016*

Нарастващият „дефицит на сигурност“ в Шенгенското пространство и в Европейския съюз налага да бъдат търсени и използвани нови инструменти и форми на международно сътрудничество в областта на правоприлагането, посредством които същият да бъде компенсирани. Цел на много нови международни нормативни актове е именно да бъдат предложени на правоохранителните органи иновативни и ефикасни инструменти, които да бъдат използвани от тях за противодействие на престъпността и защита на сигурността. Последното е оценено от редица изследователи в областта, сред които и С. Михов, като изключително важна тенденция. В своя статия същият автор посочва, че е необходимо да бъдат изработени „нови форми на сътрудничество, при използването на които да бъдат дадени допълнителни възможности на компетентните органи от държавите членки в борбата срещу регионалната и трансграничната престъпност и противодействието на заплахите за сигурността и обществения ред“ [1: 165]. Наблюдението на пътниците,

* Авторът е главен асистент, доктор в Академията на МВР – София.

пътуващи с авиационен транспорт от службите за сигурност, е един от тези нови инструменти, които могат да бъдат използвани от правоохранителните органи. То функционира по-следния начин: след като резервирате полет, тази трансакция генерира запис с резервационните данни и имената на пътниците (PNR). Въздушните превозвачи използват тези данни, за да управляват своите операции и да оптимизират дейността си. Независимо дали сте потенциална заплаха или не, вашите данни се прехвърлят на правителствена агенция по сигурността. Данните се сравняват със съществуващи бази данни или рискови профили. Вашият PNR може да повдигне флаг и ако сте идентифицирани като заподозрян, подлежите на вторичен контрол. В екстремни случаи е възможно да ви бъде отказан достъп на борда или арест. Най-вероятно нищо не се случва с вас и едва ли сте запознати с тази процедура за предварително проучване. Междувременно всички лични данни в PNR се съхраняват 6 месеца, след това се анонимизират и след 5 години се заличават. Веднъж в базата данни, PNR захранва усъвършенствани алгоритмични системи. По този начин данните допринасят за прецизиране на критериите за оценка на риска.

Директивата за PNR въвежда уникална система за контрол на човешката мобилност. Според Европейския надзорен орган по защита на данните това е „първото широкомащабно и безразборно събиране на лични данни в историята на Съюза“ и може да засегне „милиони пътници, които не са заподозрени“ [11].

Директивата урежда прехвърлянето на PNR данни за международни полети от въздушните превозвачи до държавите членки, както и обработката на тези данни от националните органи (чл. 1.1).

Директивата създава децентрализиран механизъм за събиране и обработка на PNR данни. Това означава, че всяка държава – членка на ЕС, е длъжна да събира и обработва PNR данни за пътуване до и от своята територия чрез свое звено за информация за пътниците (ЗИП), като същевременно споделя съответните PNR данни или анализ на PNR данни с други държави членки. Това бе счтено за по-добър вариант по отношение на сигурността и разходната ефективност при създаването на централизирана система, при която въздушните превозвачи ще трябва да предават PNR данни в единна централна база данни.

На 21.04.2016 г. Съветът прие директива относно използването на резервационни данни на пътниците (PNR данни) [12] с цел предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на терористични и тежки престъпления.

Директивата има за цел да регламентира предаването на държавите членки на PNR данни на пътниците по международни полети от страна на въздушните превозвачи, както и обработването на тези данни от компетентните органи. Директивата предвижда събраните PNR данни да могат да бъдат обработвани единствено с цел предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на терористични и тежки престъпления.

В съответствие с новата директива въздушните превозвачи ще бъдат длъжни да предоставят на органите на държавите членки резервационните данни на пътниците за полети, които пристигат на или напускат територията на ЕС. Освен това директивата предвижда възможност, но не и задължение на държавите членки, да събират резервационни данни на пътниците и за определени вътрешни за ЕС полети. Въпреки това, като се има предвид сегашната ситуация по отношение на сигурността в Европа, множество държави ще се възползват от предвидената в чл. 2 възможност за включване и на определени вътрешни за ЕС полети. Георгиус Глофтиус в своето изследване установява, че функционалността на информационните системи, използвани за сигурността на границите, не се различава съществено за външни и вътрешни граници на ЕС и Шенгенското пространство [7: 185 – 199]. Всяка държава членка ще трябва също да създаде т.нар. „звено за данни на пътниците“, което ще получава PNR данните от въздушните превозвачи.

Новите правила създават стандарт на ЕС за използването на такива данни и включват разпоредби относно:

- целите, за които могат да се обработват PNR данни в контекста на правоприлагането (оценка на пътниците преди пристигане по предварително определени критерии за риск или с оглед на идентифицирането на конкретни лица; използване на данни в конкретни разследвания/наказателни преследвания; принос за разработването на критерии за оценка на риска);
- обмена на такива данни между държавите членки и между държавите членки и трети страни;
- съхраняването (първоначално данните ще се съхраняват в продължение на 6 месеца, след което ще бъдат маскирани и съхранявани още четири години и половина при спазване на стриктна процедура за достъп до пълните данни);
- общите протоколи и формати на данните за предаването на PNR данни от въздушните превозвачи на звената за данни за пътниците; и

- солидните гаранции по отношение на защитата на неприкосновеността на личния живот и личните данни, включително ролята на националните надзорни органи и задължителното назначаване на длъжностно лице по защита на данните във всяко звено за данни за пътниците.

Към настоящия момент PNR данни вече се съхраняват в резервационните системи на превозвачите. Тези данни се отнасят до информацията, която пътниците са предоставили на въздушните превозвачи при резервирането на полет и при регистрирането за конкретния полет. PNR данните включват име, дати на пътуване, маршрут, информация за билета, информация за връзка, туристически агент, чрез който е направена резервацията за полета, използвано средство за плащане, номер на мястото и информация за багажа.

Използването на тези данни от правоприлагащите органи на държавите членки в конкретни случаи не е новост: различните държави членки вече използват PNR данни за целите на правоприлагането въз основа на специално законодателство или общи законови правомощия. Събирането и използването на PNR данни е от съществено значение за борбата с някои трансгранични престъпления, като трафика на наркотици и трафика на хора или деца.

На 8.12.2017 г. в България Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС) откри Национално звено за получаване и обработване на резервационни данни за пътниците в Република България, превозвани по въздух.

В Инstrukция № I-8 от 2.11.2016 г. за методиката за определяне на критериите при съвпадения, по които националното звено за получаване и обработване на резервационни данни за пътниците в Република България, превозвани по въздух, предоставя резервационни данни и резултатите от тяхното обработване на националния контртерористичен център, и реда за предоставяне на данните на Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС), се посочват следните елементи на методиката за определяне от НКТЦ на критерии за съпоставяне с получените и обработвани резервационни данни от Националното звено.

Предварително определен критерий (ПОК) е комбинация от няколко условия за търсене, които се съпоставят с получени и обработвани в Националното звено резервационни данни.

Чл. 2. (1) Във всеки ПОК може да се съдържа комбинация от два или повече от елементите на резервационните данни:

1. първоначален код на досието на пътника;

2. дата на резервация/издаване на билета;
3. планирана/планирани дата/дати на пътуването;
4. имена на пътника, дата на раждане;
5. адрес и координати за връзка (телефонен номер, електронен адрес);
6. информация относно плащането, включително адрес за издаване на фактура;
7. данни за пълния маршрут на предвиденото пътуване;
8. информация за често (редовно) пътуващ пътник;
9. пътническа агенция или пътнически агент;
10. пътнически статут на пътника, включително потвърждения, регистрационен статут, информация за неявяване на пътник за полет или за пътник без резервация, купуващ си билет в последния момент;
11. индикации за разделяне на досието на пътника;
12. общи забележки (налична информация за непридружаващи лица под 18-годишна възраст – име, пол, възраст, говорим език, име и данни за контакт с настойник при заминаване и пристигане, агент при заминаване и пристигане и др.);
13. данни от самолетния билет (номер, дата на издаване, едноръчен билет, тарифа);
14. номер на мястото в самолета;
15. информация относно споделянето на кодове на полети;
16. пълна информация за багажа;
17. брой и други имена на пътници, които фигурират в досието на пътника;
18. всички събрани предварителни данни за пътниците (вид и номер на документа за пътуване, националност, държава на издаване, дата на валидност, фамилно име, собствено име, пол, дата на раждане, въздушен превозвач, номер на полета, дата на отпътуване, дата на пристигане, място на отпътуване, място на пристигане, време на отпътуване, време на пристигане, както и общ брой превозвани пътници), както и когато не се съхраняват като част от резервационните данни на пътниците;
19. пълна история на промените в данните по т. 1 – 18.

В своята статия „Дигитализация, човешки права и принцип на равенство пред закона“ Чернева и Видолов пишат: „Следователно принципът на недискриминация има водеща роля в процеса на законотворчество и съдебна практика, включително дигиталната област“ [5: 26 – 34]. В Инструкция № I-8 от 2.11.2016 г. това е отчет-

тено и следва да се отбележи, че инструкцията забранява ПОК да съдържат данни, които:

1. разкриват расов или етнически произход;
2. разкриват политически, религиозни или философски убеждения, членство в политически партии или организации, сдружения с религиозни, философски, политически или синдикални цели;
3. се отнасят до здравето, сексуалния живот или човешкия геном.

В същото време други автори, като проф. Джандебож, установяват, че „масовите данни за наблюдение на пътниците се явяват като централна опция в управлението на сигурността по границите на ЕС“ [8: 292 – 309].

В заключение следва да се отбележи, че използването на базите данни с резервационни данни на пътниците ще доведат до сигурна Европа, но в същото време следва да се отчита и опасността от събирането на все повече данни в множество на брой дигитални системи, свързани със сигурността. В част от държавите по света обаче вече се появяват и забрани за пътуване, основани на социалния кредит.

Според противоречива система, прилагана в Китай и за която се твърди, че ще подобри общественото поведение, потенциални пътници бяха блокирани да купуват билети 17,5 млн. пъти миналата година за престъпления „социален кредит“, включително неплатени данъци и глоби. На други китайски граждани са били забранени 5,5 млн. пъти да закупуват билети за влак според Националния център за публична кредитна информация. В годишен доклад той съобщи, че 128 души са били блокирани да напуснат Китай поради неплатени данъци. Социалният кредит е един аспект от усилията на управляващата партия да се възползва от увеличената изчислителна мощ, изкуствен интелект и други технологии за проследяване и контрол на китайската общественост [6]. Дали това не звучи като Оруел?

Интересен аспект от бъдещето е и тенденцията за наказване на замислено и планирано бъдещо престъпление. В съвсем нова статия Валсамис Митцлегас разглежда тенденцията и проучва въздействието на европеизацията на наказанията и на наказателното правосъдие като цяло върху фокуса на наказателното право и фокусирайки наказателната репресия върху опасността и върху опасните граждани, а не върху вредите и фактите. Той твърди, че наказателното право на ЕС е част от нарастващата глобална тен-

денция, насочена към превантивно наказателно правосъдие, а именно упражняването на държавна власт, за да се предотвратят бъдещи действия, които се считат за заплахи за сигурността и на равнище ЕС са проблематични от гледна точка на основните права и гражданството. Митцлегас твърди, че наказателното право на ЕС носи нови основни промени: преход от разследване на актове, които са извършени, към разследване по подозрение, че в бъдеще ще се извърши престъпление, и преминаване от целенасочени действия към генерализиран надзор. Той развива този аргумент, като разглежда административните терористични санкции, криминализирането на терористичните актове и масовото наблюдение и експулсиране на осъдени престъпници [9: 733 – 751].

Целта на обработката на резервационните данни на пътниците следва винаги да остава противодействието на тероризма, но не и злоупотребата с данните на лица, несвързани с престъпни и терористични организации.

Литература

1. **Михов, С.** Трансгранично преследване на територията на държави – членки на Конвенцията за полицейско сътрудничество в Югоизточна Европа. – В: *Бюлетин на Факултет „Полиция“*, бр. 29, 2012, с. 165.
2. **Aradau, C., T. Blanke.** (2015). The (Big) Data-security assemblage: Knowledge and critique. *Big Data & Society*. [online]. <https://doi.org/10.1177/2053951715609066>.
3. **Berk, R., H. Heidari, S. Jabbari, M. Kearns, A. Roth.** (2017). Fairness in criminal justice risk assessments: the state of the art. [online]. <https://arxiv.org/abs/1703.09207>.
4. **Broeders, Dennis, James Hampshire.** (2013). Dreaming of Seamless Borders: ICTs and the Pre-Emptive Governance of Mobility in Europe. – In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39:8, 1201-1218. DOI: 10.1080/1369183X.2013.787512.
5. **Cerneva, B., I. Vidolov.** Digitalization, Human Rights and the Concept of Equality before the Law Globalization, the State and the Individual. 2018, № 2 (18), pp. 26 – 34. ISBN 2367-4555.
6. **China** bars millions from travel for 'social credit' offenses. [online]. <https://www.japantimes.co.jp/news/2019/02/23/asia-pacific/china-bars-millions-travel-social-credit-offenses/#.XHwWX8AzbZ4>.
7. **Gluftsios, Georgios.** (2018). Governing circulation through technology within EU border security practice-networks. – In: *Mobilities*, 13:2, p.p. 185 – 199. DOI: 10.1080/17450101.2017.1403774.
8. **Jeandesboz, J.** (2016). Smartening border security in the European Union: An associational inquiry. – In: *Security Dialogue*, 47(4), p.p. 292 – 309. [online]. <https://doi.org/10.1177/0967010616650226>.

9. **Mitsilegas, V.** (2018). European Criminal Law and the Dangerous Citizen. – In: *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 25(6), p.p. 733 – 751. [online]. <https://doi.org/10.1177/1023263X18821276>.

10. **Passenger** Services Conference Resolutions Manual. [online]. <https://www.iata.org/publications/store/Pages/passenger-services-conference-resolutions-manual.aspx>.

11. https://edps.europa.eu/sites/edp/files/edpsweb_press_releases/edps-2015-12-eu_pnr_en.pdf

12. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/681/oj>.

**ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ПРОДУКЦИЯТА
И НЕЙНАТА ИКОНОМИЧЕСКА ОБОСНОВКА**

Димитър КОСТОВ*

**DETERMINING THE QUALITY OF PRODUCTION
AND ITS ECONOMIC JUSTIFICATION**

Abstract: *The problem of quality of production is widely discussed in economic literature. The analysis of this problem in terms of satisfying certain needs of a given product requires the objection to be expressed objectively, and especially in the particular features of its production and consumption. This paper examines the features of determining the quality of production and its economic efficiency.*

Key words: *quality, user value, efficiency*

Проблемът за качеството на продукцията се разглежда широко в икономическата литература. Той има много аспекти – философски, технически, правов, социален, икономически. В специалния стандарт за термини *качеството на продукцията* се определя като „съвкупност от свойствата на продукцията, обуславящи годността ѝ да удовлетвори определени потребности в съответствие с нейното предназначение“.

* Авторът е професор, доктор на икономическите науки във Висшето училище по сигурност и икономика – Пловдив.

На определен етап потребителната стойност на продукцията, предназначена за задоволяване на конкретни обществени потребности, представлява оценка на количествената ѝ характеристика и според степента на задоволяване на определени потребности изразява нейните качества.

Категорията „качество на продукцията“ има обективен характер и зависи от развитието на обществената ѝ потребителна стойност.

Анализът на проблема за качеството по отношение на задоволяване на определени потребности от дадена продукция изисква обективно да се прояви същността ѝ, особено в конкретните особености на нейното производство и потребление.

Качеството на продукцията е конкретен набор от свойства, създадени в процеса на нейното потребление, които отчитат изискванията, предявени от потребителя, които не зависят от конкретните условия на производството и сферата на потреблението. Качеството като характеристика на обществената потребителна стойност се проявява само в процеса на потребление, където дадената продукция може да задоволява различни потребности.

Много важни са понятията „производствено качество“ и „потребителско качество“. Под „производствено качество“ се разбира съвкупността от свойствата на продукцията, проявяващи се в процеса на производството, а под „потребителско качество“ – съвкупността от свойствата на продукцията, проявяващи се в сферата на потребление на продукта.

„Качеството“ е сложно понятие. То характеризира съвкупността от свойства, присъщи на конкретен вид продукция, способна да задоволи предварително уточнени потребности. Икономическата страна на качеството се проявява само в процеса на потреблението, а се създава в процеса на производството.

Икономическото определение на качеството се изразява не само в отчитане на потребителските свойства на продукцията, но и в степента на задоволяване на обществените потребности. То изисква анализиране на резултатите от реализирането на различни потребителни стойности, които могат да се проявят само в определени условия на потребление.

Качеството е свързано непосредствено и с икономическата категория „разход на овеществен и жив труд“. Колкото по-висока е степента на обществена потребителна стойност, толкова по-голям е и разходът на обществено необходимото време за нейното производство.

Икономическата същност на качеството изисква също разходите за труд да се отчитат не само в процеса на производството, но и при реализацията. Важен проблем във връзка с този момент е определянето на икономически оптимално равнище на качеството на продукцията.

От различните определения за качеството може да се обобщи като най-пълно, че под „качество на продукцията“ като социално-икономическа категория се разбират нейните потребителски свойства, задоволяващи определени обществени потребности при определени условия на потребление.

Създаването на все повече възможности за задоволяване на нуждите на членовете на обществото от блага зависи не само от ръста на обществения съвкупен продукт, но и от постоянното усъвършенстване на неговата структура, асортимент и качество. Качеството се проявява напълно само тогава, когато е задоволена количествената потребност по отношение на продукта. Количествената и качествената страна на продукта се допълват взаимно и се обуславят помежду си. При подобряване на качеството се увеличава потребителната стойност на продукта и оттук се намалява нуждата от по-голямо количество.

Налага се да се отчитат и реалните противоречия в развитието на обществото, свързани с нуждата от повече блага, и възможностите на производствените сили за тяхното задоволяване. Тези проблеми налагат повишаването на качеството да се разглежда комплексно. В случай на затруднения, свързани с ограничената наличност на ресурси, повишаването на качеството трябва да се определя в зависимост от изискванията на потреблението. Ефективното решаване на проблемите за повишаване на качеството е свързано с развитието на производствените сили в съответствие с научните и техническите постижения на епохата.

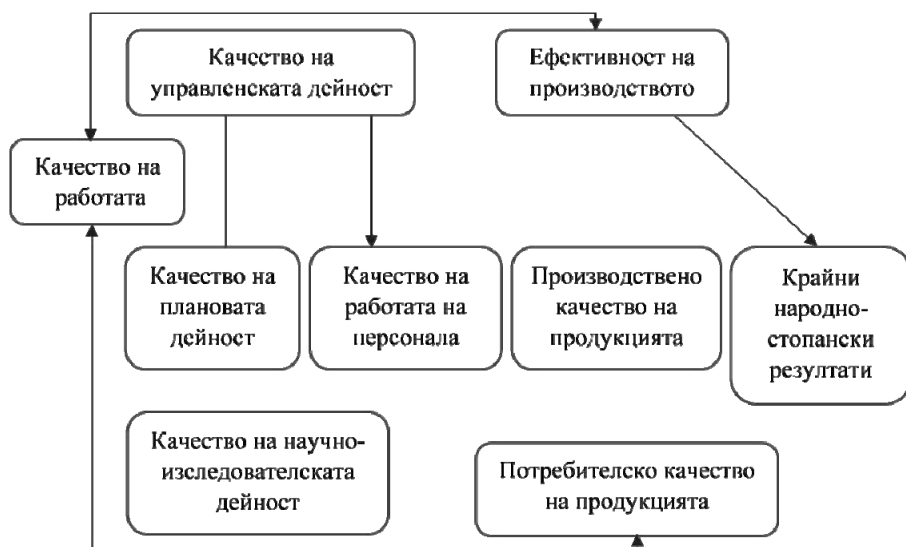
Степента на задоволяване на обществените потребности се определя от количеството, вида и качеството на продуктите. Наред с обема и структурата на продукцията нейното качество също характеризира крайния резултат от производството.

Качеството на продукцията е резултативна величина, характеризираща качеството на труда. То е съставна част от народностопанската дейност (*Схема 1*) [1].

Подобряването на качеството на труда е свързано с най-важния резултат от стопанската дейност – по-пълното задоволяване на обществените потребности. Взаимовръзката между качеството на труда и качеството на продукцията е непосредствена, за-

щото качеството на трудовия процес в различните етапи на производството се изразява чрез създаване на потребителна стойност, задоволяваща конкретни обществени потребности.

Схема 1. Взаимозависимост между качеството на труда, ефективността на производството и качеството на продукцията

Източник: Адаптирано по Л. М. Бадалов.

Разграничаването на понятията „качество на труда“ и „качество на продукцията“ изисква различен подход към системата на материалното стимулиране на качеството на труда и качеството на продукцията. Материално стимулиране при качеството на продукцията е възможно само в случаите, когато продуктът е годен за употреба.

Анализирането на връзките между двете понятия позволява да се направи по-правилна икономическа оценка на повишаването на качеството на продукцията, на усъвършенстването на планирането, на повишаването, стимулирането и управлението на качеството и пр.

За ефективното управление на въпросите за повишаване на качеството на продукцията е необходимо да се извърши обективна оценка на качеството на продукцията във всеки етап от нейното производство по точно определени критерии. Колкото по-усъвър-

шенствана е системата за управление на качеството, толкова по-коректна ще е икономическата му оценка.

Повишаването на качеството на продукцията е тясно свързано с цялостната производствено-стопанска дейност, поради което е необходимо да се отчитат и конкретните условия и фактори, които влияят върху нея.

Необходимостта от оценка на равнището на качеството се обуславя от различното състояние на качеството, което характеризира определена степен на пригодност на продукцията за задоволяване на конкретните обществени потребности.

Оценката на равнището на качеството е свързана с количествено измерение на показателите, които определят потребителната стойност, и се основава на следните принципи:

- качеството на продукцията има практическо измерение чрез стойностни показатели с количествена оценка, които задоволяват определени потребности;

- отделните показатели, които характеризират свойствата на продукцията, имат абсолютно значение за конкретния продукт;

- показателите се измерват чрез определени методи с точна количествена оценка;

- освен абсолютните показатели, могат да се ползват и относителни, които служат за еталонна сравнимост по време на производствения процес или на произведената продукция;

- комплексната качествена оценка е резултат от стойностите на абсолютните и относителните показатели;

- някои от основните абсолютни стойностни показатели могат да формират равнището на качеството, което се използва за база (еталон) [2: 144 – 148].

При извършване на комплексна оценка на качеството на продукцията е от значение как ще бъдат подредени отделните показатели, отразяващи специфичните особености на потребителната стойност на продукта. Това е важна предпоставка за правилното отнасяне на продукта към определено равнище на качеството.

За обективна оценка на равнището на качеството на продукцията е необходима система от показатели, която в по-голяма степен да отразява реалните процеси на производство и потребление на продукта.

Разработването на система от показатели за характеризиране както на производството, така и на потребителското качество на продукцията, позволява по-точно измерване на техническото и потребителското равнище на качеството. Ползването на система

от показатели практически създава възможност за коректно измерване на техническото състояние на качеството. В конкретните условия на потребление техническото състояние на качеството (производственото качество) се трансформира в потребителско качество. Поради тази причина редица показатели за оценка на техническото равнище на качеството не могат да бъдат използвани за оценка на качеството в процеса на потребление. Оценка на потребителната стойност на продукцията може да се получи само с показатели, включени в групата за потребителско качество.

Икономическата оценка на изменението на техническото равнище на качеството на продукцията в голяма степен зависи от правилния избор на критерий за ефективност от повишаване на качеството.

В основата на всички разработени модели и формули за интегрален показател на качеството се използва съотношението между ефекта от оползотворяването на продукта с повишено качество и разходите, свързани с това повишение [1].

$$И = \frac{C_k}{C_p + C_{pe}}$$

където: И – интегрален показател;

C_k – сумарен полезен ефект от потреблението на продукцията;

C_p – общи разходи за създаване на продукцията;

C_{pe} – сумарни разходи за експлоатация на продукцията.

Тази формула се ползва за отчитане на качеството на продукцията със срок на потребление до една година.

В по-обобщен вид интегралният показател на качеството на продукцията се изразява чрез следната формула [1]:

$$К = \frac{ПС}{С}$$

където: ПС е потребителна стойност на продукцията;

С отразява обществените разходи за нейното създаване и потребление.

Показателят в този си вид се ползва за основен критерий за управление на качеството на конкретния вид продукция. Заедно с други стойностни показатели той отчита не само качеството и не-

говото изменение, но и разходите, свързани с производството и потреблението на продукцията.

Съдържанието на категорията „повишаване на качеството на продукцията“ трябва да се разглежда в широк и тесен смисъл. От една страна, то се приема като подобряване на потребителските свойства на съществуващата продукция, а от друга – като създаване на нова продукция или на нови качествени показатели.

За правилното определяне на „повишаването на качеството“ е необходимо да се прецени целесъобразността на различните разходи, свързани с този процес.

От значение е и икономическо-статистическата оценка на качеството, която определя двупосочните връзки (права и обратна) на показателите на производственото и потребителското качество. Анализът на корелационните връзки дава възможност за изготвяне на коефициенти на качество на продукцията още в условията на технологичния процес.

Сложната структура и голямото разнообразие от параметри, характеризиращи качеството на всеки продукт, налагат то да се оценява комплексно. Икономическо-статистическият метод за оценка на продукцията позволява да се получи обобщен показател, в който да се отразява голяма част от свойствата на продукта.

Системата за управление на качеството на продукцията може да се определи като съвкупност от взаимосвързани социално-икономически и организационно-технически мероприятия за осигуряване на необходимото техническо равнище на качеството на продукцията. Те са обединени в стабилна система на основата на преки и обратни връзки между параметрите на произвежданата продукция и резултатите от нейното потребление.

Системата за управление на качеството на продукцията не е ефективна в случаите, когато липсва прогнозиране на конкретните потребности и изучаване на изискванията на потребителите. Процесът на управление на качеството започва с изучаване на потребностите и завършва с анализ на движението на продукцията от мястото на производство до потребителите.

За създаване на ефективни системи за управление на качеството е необходимо да се разработят модели и форми на организация за оптимално изучаване на потребностите и създаване на продукция с високо качество.

Системата за управление на качеството (СУК) обхваща методи и средства, които подsigуряват и поддържат определено равнище на качеството на продукцията през целия технологичен процес.

Системата изисква решаването на следните въпроси:

- повишаване на относителния дял на продукцията с най-високо качество;
- подобряване на показателите за качество на продукцията;
- усъвършенстване на използваните и включване на нови методи за окачествяване;
- съвременна замяна на продукцията, която има по-ниско от заложеното в системата качество;
- усъвършенстване на документацията, включваща стандартите и нормативите за окачествяване на продуктите;
- създаване и оптимална организация за приемане, окачествяване, заготовка и реализация на продукцията.

Комплексната система за управление на продукцията изисква спазването на следните принципи:

- Управлението на качеството трябва да се осъществява на всички етапи от технологичния процес.
- Изграждането на комплексна система за управление на качеството да се извършва на основата на утвърдени стандарти и отраслови норми.
- При всички случаи повишаването на качеството трябва да стимулира ефективността на производството.

Добре устроена и работеща структура на комплексна система за управление на качеството трябва да осъществява планомерно, целенасочено и непрекъснато въздействие върху процесите на формиране и стабилизиране на качеството с оглед на производството на по-висококачествен продукт.

Системата за управление на качеството на продукцията трябва да включва следните подсистеми:

1. Прогнозиране и планиране на повишаване на качеството
2. Анализ и контрол на качеството
3. Разработване на организационно-технически средства и документи за управление на качеството
4. Стимулиране на повишаването на качеството.

Съществен момент при управление на качеството е неговото прогнозиране, което е елемент от техническия прогрес. С прогнозирането се определя равнището на качеството и потребителската стойност на продукта.

С планирането на показателите на качеството се изясняват както параметрите на производството, така и разходите за даден продукт. Планирането на показателите трябва да се извършва след основен и задълбочен анализ.

Анализът и контролът на качеството се осъществяват чрез определени показатели, които могат да се групират в три основни групи – потребителски, технологични и икономически.

Повишаването на качеството може да се измерва с определени показатели по следната формула:

$$K_{q1} = q0 + p1.q1$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, h1$$

където: K_{q1} – повишаване на качеството на i -тия определен показател за продукта;

$q0$ – качеството, прието за основа (равна на единица);

p – коефициентът за изменение на качеството.

Коефициентът p е свързан с изменение на качеството на i -тия показател за продукта. За основа на стандартната продукция се приема $q0$, което е равно на единица. Колкото p е по-голям и се отнася за повече показатели, толкова повишаването на качеството ще бъде по-голямо и обратното.

Когато q е по-малко от единица, тогава става трудно да се определи качество, по-високо от стандарта. При q е повече от единица при всички случаи оценяваният качествен показател ще е по-висок от стандарта.

След анализа на степента на повишаване на качеството трябва да се определи неговата ефективност чрез комплексни оценки. Избира се направление за комплексна оценка, в което отклоненията в параметрите да бъдат по-съвкупност минимални. От комплексното повишаване на качеството по отделни параметри се определя и икономическата ефективност като цяло. В системата за комплексна оценка може да се ползва следната формула:

$$K_u = a_i \cdot b_j \cdot c_t \cdot Q$$

където: K_u – повишеното равнище на качеството;

a_i – коефициент за достигане на максимално възможно равнище на определения качествен параметър;

b_j – коефициент за максимално възможна продуктивност;

c_t – коефициент за разход на труд;

Q – обем на продукцията.

По тази формула се определя теоретичното равнище на качеството за определен вид продукция, като най-често се ползва

сравнение с равнището на качеството на най-добрия образец в света или страната.

Включването на c_t във формулата дава възможност да се проследят допълнителните разходи за труд, които трябва да се направят за повишаването на качеството на даден параметър. Имат се предвид само трудовите разходи, защото в някои сектори на икономиката (напр. селско стопанство) качеството на продукцията се определя и от други фактори, като допълнителни грижи по време на отглеждането и прибирането на продукцията.

За да се определят правилно коефициентите a_i и b_j , е необходимо да се разполага с допълнителна информация за световното равнище на дадения показател.

Качеството на продукцията се контролира по време на производствения процес чрез спазване на точно установени процедури. Извън директното производство контролът на качеството обхваща дейностите по манипулацията, заготовката, съхраняването и транспортирането на продукта. Осъществяването на тези процеси в оптимални граници е само по себе си действен контрол на качеството на продукцията. Националната ни икономика се интегрира в единния европейски пазар (характеризиращ се със свободно движение на капитали и стоки) чрез уеднаквяване на изискванията към продукти, производство и оценяване на съответствието чрез стандартизация. Стандартизацията се извършва на национално, регионално и международно ниво [2: 144 – 148].

Стандартизационните документи са технически нормативи, които имат силата на закон. Те определят качествените параметри на продукта и регулират неговата покупко-продажба.

Трудът на персонала и неговото стимулиране имат важна роля за повишаване на качеството. Окончателното и общото заплащане на трудовата сила трябва да е обвързано с крайните резултати от производството, свързани с качеството на произведената продукция.

Системата за управление на качеството има много общи изисквания с оперативното управление на производството и трябва да се разглежда като част от него.

Показателите за оценка на качеството на продукцията са:

- функционални показатели;
- показатели за надеждност и безопасност;
- показатели за стандартизация и унификация;
- показатели за технологичност;
- показатели за екологичност;

- икономически показатели за качество на продукцията [З: 429 – 433].

Нарастването на ролята на качеството на продукцията като фактор за повишаване на ефективността изисква създаването на научнообоснована система за управление на качеството, тясно свързана със стандартизацията на продукцията.

В основата на регулирането на качеството на продукцията е поставена системата за стандартизация. Тя се състои от технически документи и нормативи, с които се установяват единни изисквания към качеството на продукцията. В стандартите се определят най-важните технически, технологични и експлоатационни показатели на продукцията и суровините, материалите и полуфабрикатите, от които тя трябва да бъде изготвена. Уточняват се методите и уредите за изпитване, правилата за контролиране, приемане, опаковане, транспортиране, съхранение и пр. Стандартизацията е начин за повишаване на качеството на продукцията, а във взаимодействие с цените, премиите и другите икономически лостове представлява и фактор за управление на отделните икономически сектори. Взаимоотношенията между цените и стандартите имат няколко особености. Една от тези особености се дължи на стимулиращата роля на цените, която те оказват при производството и потреблението на продукция с по-високо качество. За да може цената да изпълнява възложената ѝ роля, е необходимо показатели за посоченото качество да са включени в стандарта. Друга особеност е свързана с необходимостта от икономическа обосновка на стандарта. Показателите, които са уточнени в стандарта, трябва да бъдат съобразени с допълнителните разходи за получаване на желаното качество. В случая цената играе ролята на икономически критерий за ефективността от повишаването на качеството.

Подобряването на взаимозависимостта между стандартите и цените позволява да се решават всички основни проблеми, стоящи пред стандартизацията и ценообразуването.

Стандартът като норматив на потребителската стойност на продукцията е отражение на сложните взаимовръзки между производството и потреблението. Техническата страна на стандарта е непосредствено свързана с производството и нивото на технологиите, от което до голяма степен зависят ръстът на техническото равнище и качеството на потребителната стойност на продукцията. Всички технически показатели на стандарта изискват икономическа обосновка. Стандартът е основен документ, в който е със-

редоточена информация за продукцията и нейните потребителски свойства.

Важно направление в усъвършенстването на стандартите е оптималната диференциация на качествените показатели в зависимост от конкретното използване на продукта.

Един от важните аспекти на проблема за взаимовръзката между стандартите и цените е паралелното им разработване и съгласуване.

Важно място в системата за управление на качеството заемат цените, които са основен лост в икономическото стимулиране. За да изпълняват цените ролята си на стимулатор за повишаване на качеството, те трябва да се определят на основата на икономически обосновани разходи за производството на тази продукция и разумна надценка, позволяваща развитието на конкретната организация. Важно значение за определянето на оптимално равнище на цените има правилното и точно обосноваване на величината на икономическата ефективност от производството на дадената продукция.

Повишените разходи в производството за получаване на продукция с по-високи потребителски свойства в сравнение с базисните трябва да се компенсират от потребителя. Това се получава чрез съответната надценка, свързана с допълнителния ефект от добавената потребителска стойност на продукта.

Стандартите са един от важните фактори, свързани с повишаването на качеството на продукцията. За да се повиши ролята на този фактор, е необходимо да се планират и осъществяват организационно-технически мероприятия за създаването, внедряването и спазването на стандартите.

Изискванията както на външния, така и на вътрешния пазар показват, че качеството на продукцията е синтетичен показател, в който се отразяват техническото и организационното равнище на производството.

Определянето на качеството на продукцията чрез стандарти и отраслови нормативи поставя всички производствени предприятия при равни условия. От повишаването на качеството и ефективността на производството зависи как се прилага напредъкът в технологиите и как се ползват икономическите стимули, за да се получи висока ефективност.

Литература

1. **Бадалов**, Мл. М. Економическите проблеми повишения качества продукции. Москва, 2002.

2. **Михайлов, М.** Особенности на качеството на храни и напитки. – В: Годишник на КИА, том X, 2013, с. 144 – 148.

3. **Михайлов, М.** Система за управление на качеството в малки и средни предприятия от хранителната индустрия. – В: IX научно-техническа конференция с международно участие „Екология и здраве 2012“, НТФС – Пловдив, с. 429 – 433.

TRIPARTISM AND COLLECTIVE BARGAINING EVOLUTION IN BULGARIA (1989 – 2019)

*Yosif YOSIFOV**

ТРИПАРТИЗЪМ И РАЗВИТИЕ НА КОЛЕКТИВНОТО ДОГОВАРЯНЕ В БЪЛГАРИЯ (1989 – 2019)

Резюме: В настоящата статия е представена и анализирана еволюцията на трипартизното и бипартизното сътрудничество по отношение на социалното партньорство в България (1989 – 2019). Въведението представя подробен литературен преглед на развитието на социалния диалог за периода от гледна точка на изследователите, синдикатите и работодателските организации. Изложението на статията разглежда ключовите моменти в развитието на индустриалните отношения в България (1989 – 2019). Отражението на тоталитарното минало и установяването на неокорпоративен модел на индустриалните отношения в България след 1989 г. са зададени като основа за анализ наред с наличието на дълбока диспропорция в развитието на синдикатите, от една страна, и работодателските организации, от друга. Предлага се задълбочено проучване на еволюцията на синдикатите и на работодателските организации, като се има предвид радикалната социална трансформация, извършена през анализирания период. В заключение, развитието на индустриалните отношения, институционализацията на трипартизма, засилването на бипартизното сътрудничество в предприятията и на секторно, и на индустриално равнище представляват отделен елемент от българския „преходен период“. България може да бъде дадена като пример за развитието на неокорпоративен модел на индустриалните отношения. Трябва обаче да се подчертае, че функционирането на социалното партньорство до голяма степен зависи от наличието на вътрешно убеждение от страна на правителството, че е необходимо прилагането на тристранно сътрудничество. Може също така да се заключи, че ефективността на функционирането на тристранното сътрудничество и социалното партньорство в страните от Централна и Източна Европа, особено в България, не зависи

* Авторът е доктор в Университета за национално и световно стопанство – София.

нито от „силата“ на правителството, нито от неговия характер – коалиционно, квазикоалиционно или еднопартийно. Бъдещето на социалния диалог в България включва националното схващане за социалния корпоративизъм, следвайки примера на Ирландия, Финландия, Дания и др.

Ключови думи: *трипартитно сътрудничество, бипартитно сътрудничество, социално партньорство, социални партньори, колективно договаряне, разширение на ЕС, Централна и Източна Европа, развитие на трипартизма, „хибриден“ капитализъм, преходен период, гъвкави форми на работа, телеуъркинг, колективни трудови договори, договорен процес*

INTRODUCTION

In this introduction, without any attempt for comprehensiveness, several publications are presented, shedding light on the evolution of tripartite and bipartite practices in the social partnership in Bulgaria. Those publications do not represent the whole diversity of publications on the subject, even if industrial relations' development is not the most popular subject among Bulgarian experts in the fields of sociology, political and human resources management.

First we must mention the large-scale study on the evolving structure of collective bargaining in enlarged Europe, conducted under the directions of Professor Silvana Sciarra of the University in Florence. There is a special part of the study, observing the evolution of collective bargaining in Bulgaria [2].

The situation of social dialogue in Bulgaria on inter-sector level and by sectors in the eve of the country's EU accession is comprehensively described in the surveys funded by the European Commission and implemented under the methodological coordination of the Catholic University of Leuven. The study is focused on the states of the „first EU enlargement wave“ in Central and Eastern Europe, including Bulgaria, Romania and Turkey. Here, we shall draw the reader's attention on several accessible researches of social partners' situation on inter-sector level in those countries [19], and in the following sectors: trade [18], energy (with nuclear energy sector put aside) [26], textile [20] and auto transport [21].

The evolution of industrial relations' development in Bulgaria in the transition period 1989 – 2002 is presented in the paper [3]. Tripartism and industrial relations' development in Bulgaria before 1999 are reviewed in the study of D. Dimitrova [1].

An original view on social dialogue development in the countries of Southeastern Europe by 2002 is presented by D. Durich [8].

From the numerous researches of the International Labour Organization (ILO) experts and under ILO projects we cannot omit several important comments on sectoral social dialogue issues in the countries of EU enlargement in 2004 and 2007. Common view on those problems share Youcef Ghelab and Daniel Vaughan – Whitehead in [9]. Bulgarian specifics are analyzed by Vasil Kirov in [15].

Youcef Ghelab and Marketa Vylitova have researched tripartite practices in social partnership and employment in the countries of Southeastern Europe in [10]. In 2005, Youcef Ghelab comments again on the consolidation of social dialogue and enhancing the legal framework in Central and Eastern Europe [11].

Valuable contribution in research of social dialogue evolution in the countries of Central and Eastern Europe was made by Layos Hethy in his fundamental analysis of tripartism development in the decade 1988 – 1999 [13].

Interesting and probably slightly radical interpretation of industrial relations development in the countries of Central and Eastern Europe with an emphasis on Bulgaria and Poland came from Elena Iankova in her book „Eastern European Capitalism in the Making“ published in 2002. Analyzing gross development of tripartite and bipartite practices (particularly tripartism) in the first years after the fall of the Berlin Wall, she concludes that in East-European countries, Bulgaria and Poland in particular, a specific „hybrid“ capitalism has evolved, where social partners play key role [14].

The history of the development of industrial relations in Bulgaria is treated in a pretty detailed way in the already classic works for Bulgarian researchers and students presented by professor D. Shopov [23] and [24].

The trade union perspective on industrial relations development in Bulgaria during the first seven years of the transition period is described most explicitly in [22].

In-depth review of industrial relations' development in Bulgaria in the different crucial periods (1989 – 1994) and (2001 – 2007), accompanied by a great number of original and even now unavailable documents can be found in the monograph researches of Emilya Milcheva [17], and Boryana Stoycheva [25].

Profound comparative analysis of contemporary evolution of tripartism and industrial relations in Bulgaria and the countries of Central and Eastern Europe (aside of Russia and Belarus), and of industrial and (post-) industrial relations' development, created by the introduction of different flexible jobs (Temporal Work Agencies and tele-working), can be found in [4], [5] and [6]. Similar comparative analysis of innovative

practices in the Collective Bargaining in the EU Member States (mostly in „Old Europe”) and in Bulgaria, and a detailed review of sector collective work agreements contents and development in Bulgaria can be found in the book [7].

In the end of this review, the on-going monitoring of collective bargaining at a sectoral level and in some structural enterprises has to be mentioned, carried out by Emilya Markova from the Confederation of Independent Trade Unions in Bulgaria (CITUB).

Aside from the work of Emilya Markova [16], dedicated to women’s specific rights in sectoral and industrial collective work agreements, the book [12] pays attention to the negotiation process related to those rights at a sectoral level.

KEY POINTS IN INDUSTRIAL RELATIONS’ EVOLUTION IN BULGARIA (1989 – 2019)

When referring to the evolution of industrial relations’ pattern in Bulgaria, we have to account for the repercussion of totalitarian past and to emphasize on the establishment of neo-corporatist model of industrial relations in Bulgaria since 1989. As a direct result of the „totalitarian heritage“, the employers’ component deficiency in the Tripartite Cooperation in the first years of the transition period has to be mentioned. Also, the importance of the analysis of the relations between the „power of government“ and the industrial relations and social dialogue situation cannot be underestimated.

An important characteristic, resulting from the totalitarian past of Bulgaria is the presence of a deep disproportion in the development of trade unions and employers’ associations.

In the period 1944 – 1989, trade unions have become a part of the State – they were proclaimed to be „party’s transmission“. Specific functions have been delegated to them that would have been managed directly by the State in a democratic society (e.g. labour inspection and provision of healthy and safe working conditions) and build up their own apparatus and fully trained nomenclature.

In the same time, in the very beginning there weren’t existing employers’ associations and the only organization where top economy managers have been members for decades, was the Bulgarian Chamber of Commerce and Industry (BCCI)¹. Its membership was mandatory and according to some authors, „during that period it could be viewed as a unit of

¹ Bulgarian Chamber of Commerce and Industry (BCCI) – Българска търговско-промишлена палата (БТПП).

the Ministry of Trade“. Since 1967, the Bulgarian Chamber of Commerce and Industry – BCCI represents, although formally, employers in the Bulgarian Delegation at the regular annual International Labour Conference.

In the end of totalitarian period, the Bulgarian Industrial Association (BIA)² was found.

It can be assumed that in 1989 – 1994, even in more recent years, in Bulgaria exists a neo-corporatist model of industrial relations [4: 75]. For a long period, key stakeholders in the industrial relations have been the organizations of workers and employees (trade unions), on one hand, and the State (represented by the Government), on the other. The fact that a transition from centralized, planned, almost 100 percent state-owned economy to combined, social market economy (according to the Constitutional definition) has occurred, has undoubtedly marked the industrial relations development in Bulgaria and of the tripartite cooperation respectively, as well as of the nationally representative body – the National Council for Tripartite Cooperation (NCTC)³.

In 1989 nor BCCI, or BIA joined the emerging tripartite cooperation. Objectively, nor BCCI, or BIA met the requirements for employers' organization that could participate in the tripartite cooperation. When the negotiations between the Confederation of Independent Trade Unions in Bulgaria (CITUB)⁴ and the government of Andrey Lukanov for contracting the General Agreement began on 28 February 1990, the need of employers' organization became obvious, in order to insure the transformation of the bipartite social contract into a tripartite agreement.

Because of the impossibility to involve BCCI, the newly established National Union of Economic Managers (NUEM)⁵ was involved [17: 119]; authors close to CITUB unequivocally state that NUEM „was founded with the assistance of the trade unions, for the construction of a tripartite structure at a national level“ [22: 7].

That gave the Confederation of Labour „Podkrepa“⁶ the possibility to attack the General Agreement, denying its tripartite nature and stat-

² Bulgarian Industrial Association (BIA) – In the period until 1992 – Българска индустриално стопанска асоциация (БИСА). Later its name was changed to Българска стопанска камара (БСК).

³ National Council for Tripartite Cooperation (NCTC) – Национален съвет за тристранно сътрудничество (НСТС).

⁴ Confederation of Independent Trade Unions in Bulgaria (CITUB) – Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ).

⁵ National Union of Economic Managers (NUEM) – Национален съюз на стопанските ръководители (НССР).

⁶ Confederation of Labour „Podkrepa“ (CL „Podkrepa“) – Конфедерация на труда „Подкрепа“ (КТ „Подкрепа“).

ing that the National Union of Economic Managers in Bulgaria⁷ “does not represent the state- independent managers”.

An undisputable weakness of employers’ organizations is repeatedly recognized by themselves in the period 1989 – 1994. On May 29 1992, social partners and Vice Prime Minister Nikola Vasilev announced that in the newly established National Council for Social Partnership, the Union for Private Economic Enterprise (UPEE)⁸, Bulgarian Industrial Association – BIA, Bulgarian Union of Private Entrepreneurs „Vuzrazhdane“⁹ and Free Entrepreneurs Association „Alternative – 2000“¹⁰ would be represented. Since the legal regulation of the tripartite cooperation in the government of Professor Lyuben Berov in January 1993, BIA, BCCI, UPEE and BUPE „Vuzrazhdane“ have been proclaimed as nationally representative employers’ organizations [17: 134].

Employers started to play a much more important part in the Tripartite Cooperation through the government of the cabinet of Ivan Kostov (1997 – 2001). By the end of 2002, the Union for Private Economic Enterprise (UPEE) and the Bulgarian Union of Private Entrepreneurs „Vuzrazhdane“ role in the tripartite cooperation and social dialogue was limited to their representation in the NCTC and participation in the managing bodies of various tripartite institutions – the National Social Insurance Institute, the National Employment Agency, etc.

Collective bargaining at sectoral and industrial level remained solely in the hands of sector chambers – members of BIA and/or BCCI. The situation has changed after 2003 when the UPEE and BUPE „Vuzrazhdane“ managed to attract as members a substantial number of newly founded branch organisations and started to play a more visible role in bipartite social dialogue, and in tripartite cooperation at a sectoral level.

The course of tripartite cooperation evolution in Bulgaria naturally urges the researcher to focus on the issue of correlation between government’s „power“ and the state of the art of social dialogue. From methodological perspective, a need to define the criteria determining the „power“ of a government arises. In that case, the criterion of Parliamentary support is applied – i.e. whether the government is one-party or coalitional.

⁷ National Union of Economic Managers in Bulgaria (NCEMB).

⁸ Union for Private Economic Enterprise (UPEE) – Съюз за стопанска инициатива (ССИ).

⁹ Bulgarian Union of Private Entrepreneurs „Vuzrazhdane“ (BUPE „Vuzrazhdane“) – Български съюз на частни предприемачи „Възраждане“ (БСЧП „Възраждане“).

¹⁰ Association of Free Entrepreneurs „Alternative – 2000“ (AFP „Alternative – 2000“) – Асоциация на свободните предприемачи „Алтернатива – 2000“ (АСП „Алтернатива – 2000“).

During the rule of Jean Videnov government (1994 – 1996), many trade unionists and authors connected to the trade union movement have shared the concept that: „the weaker Parliamentary support for a government is, the more stable are the social dialogue and the tripartite cooperation“ [22: 53]. Analysis of tripartite cooperation in the governments of Dimitar Popov, Philip Dimitrov, Professor Lyuben Berov, Jan Videnov and Ivan Kostov, allows us to reject the deterministic dependency: „power of government – industrial relations and social dialogue situation“ [3: 51 – 52].

The dependency „coalitional government – efficient tripartite cooperation“, as opposed to the dependency „one-party government – crisis in the tripartite cooperation“, suggested by some authors, cannot be proven, either [3: 51 – 52]. By the end of both coalition „weak“ governments – of Dimitar Popov and of Professor Lyuben Berov, deep crises in tripartite cooperation occurred, one of them continued for seven months, starting on 26/04/1994 under the governance of Professor Lyuben Berov and continuing through the interim government of Reneta Indjova.

On the other hand, under the proclaimed as a strong government of Ivan Kostov which was grounded on an absolute Parliamentary majority, the tripartite cooperation became very dynamic and has allowed for the execution of overall reform of the legislation, regulating the healthy and safe working conditions and social security, with the participation and close interaction between the government and social partners (particularly trade unions). In that period significant changes in the Labour Code have been made; the Law on Economic and Council was adopted. That period was marked by a triumph of the neo-corporatist model of industrial relations in Bulgaria.

In that sense, the thesis that „powerful“ governments always attempt to limit or simply neglect tripartite cooperation cannot be assumed; it could be sensible only in the context of specific historic circumstances.

Reviewing the neo-corporatist model of industrial relations in Bulgaria, one can conclude that trade unions are going to defend the status quo with any means allowed. In practice, the two organizations – CITUB and the Confederation of Labour „Podkrepa“, fervently defend the pillars of the neo-corporatist model and their key role as social actors, denying the possibility of emergence of another nationally representative trade union. Historically, CITUB and the Confederation of Labour „Podkrepa“ have opposed aggressively any attempt for recognition of a third national representative trade unions in the tripartite co-operation.

This review would be incomplete if it has omitted the restructuring of employers' component in the tripartite cooperation and the ad-

vance of much more liberal views that began in the end of Ivan Kostov's governance and has gained speed during the governance of Simeon Saxe-Coburg Gotha.

The pressure applied on Simeon Saxe-Coburg Gotha's government by the newly-established Employers Association of Bulgaria (EABG)¹¹ and the Bulgarian International Business Association (BIBA)¹² has led to the founding of an institution uniting the large business pressure groups – the Council for Economic Growth (CEG)¹³. At its creation, it involved several of the nationally representative employers' organizations and other employers' associations that were not representative in the sense of the Labour Code [25: 49 – 51].

Thus, the National Council for Tripartite Cooperation (NCTC) tended to be neglected in favour of the Council for Economic Growth (CEG), which in fact copied a plenty of its functions. A series of acts and statements of top governmental officials have confirmed the tendency to neglect tripartite cooperation, notable among them was the attempt of Vice Prime Minister Lydia Shuleva to transfer the consideration of social partners' representation criteria from NCTC to CEG [4: 86 – 90].

One of the most unfavourable facts in Bulgarian industrial relations in that period was the fact that nor in 2003, or in 2004, the ratification of National Agreement between all nationally representative social partners' organizations was reached, to formally regulate the framework of the bipartite relations.

Meanwhile, in 2003 started the process of repositioning of Employers Association of Bulgaria (EABG) from „anti-system organization“ denying tripartite cooperation toward integration in that same process, presenting itself as real, authentic representative and defender of „viable“ business' interests. In March 2004 the EABG was recognized by the Government as a representative at national level employers' organisation. The aggressive behavior of EABG on the stage of tripartite cooperation was possible due to its consolidation (and further amalgamation) with BIBA.

At the end of 2004, the Bulgarian Industrial Capital Association (BICA)¹⁴ joined the company of the representative employers' organisations in Bulgaria.

¹¹ Employers Association of Bulgaria (EABG) – Съюз на работодателите в България (СРБ).

¹² Bulgarian International Business Association (BIBA) – Асоциация на чуждестранните инвеститори в България (БИБА).

¹³ Council for Economic Growth (CEG) – Съвет за икономически растеж (СИР).

¹⁴ Bulgarian Industrial Capital Association (BICA) – Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ).

The recognition of the EABG and of the BICA as nationally representative organisations could be assessed as the beginning of a new stage in differentiating of employers' organizations in Bulgaria and in the development of the employers' movement in it.

The recognition of BICA as representative was of crucial importance, because of the fact that in this way the public companies, listed at the stock exchange got their representation in the institutions of Bulgarian industrial relations. BICA was established in 1996 as an organization of the public companies. For a long period of time it was strongly focused on the issues of functioning of the stock exchange and on good corporate governance of the public companies. The existing and still functioning codes of conduct of public companies in Bulgaria are result of the activities of BICA. This way, BICA got a strong popularity and many enterprises, which weren't public companies, started to join the association.

In 2004 BICA was already a well composed and strong employers' organization and the change of its profile came in a natural way. BICA was already not only the speaker of organized public companies – it became an adequate employers' organization at a national level. Another change in the profile of BICA took place in 2015, when the association started to lobby for the interests of small and medium enterprises. Also, after 2004 there was a very strong trend of joining BICA by branch employers' organizations. The close co-operation of the management of BICA, made it a „favourite site“ for branch organisations from all kinds of economic activities.

As a result of this process and of the popularity of the initiatives and solutions, proposed by BICA, nowadays it gathers more than 80 branch chambers, representing 75 per cent of the economic activities in Bulgaria, and more than 10000 enterprises – direct members, which have a total of more than 500 000 employees. Nowadays, BICA is part of European social dialogue, being member of CEEP. Representative of BICA¹⁵ is vice president of CEEP and vice chairman of the European Social and Economic Committee.

The growth of the number of the nationally representative organizations – employers' associations in 2004 was negatively accepted by CITUB and the Confederation of Labour „Podkrepa“, ranging from irony to verbal aggression. Provoked by the recognition of Union of Syndicates in the „Promyana“ Unification¹⁶ as nationally representative trade union, CITUB and Confederation of Labour „Podkrepa“ attacked not only

¹⁵ This is Milena Angelova, PhD.

¹⁶ Union of Syndicates in the „Promyana“ Unification – Съюз на синдикатите в Обединение „Промяна“.

the method of „counting“ of the structures of the social partners, but also the criteria for representation of employers' organizations. They continued to criticize the work of the National Council for Tripartite Cooperation, calling it „formal“.

Thus, in March 2005 CITUB and Confederation of Labour „Podkrepa“ withdrew their delegates from NCTC and stated they would seek assistance from the newly elected executive authority, requesting for a new selection procedure for assessment of social partners' organizations and representation criteria. That has led to a stagnation in the relations between the social partners' organisations.

In May 2006, the final step of the amalgamation of EABG and BIBA took place.¹⁷ A new player appeared on the chessboard of the Bulgarian industrial relations – the Confederation of Employers and Industrialists of Bulgaria (CEIBG)¹⁸.

In December 2007, there were 6 employers' and 2 trade union organizations, representative at national level.

In July 2012, the UPEE was excluded from the list of the employers' organisations, representative at a national level. The BUPE „Vuzrazhdane“ became a member of the BICA and stopped to operate as a representative at national level as an employers' organisation.

In August 2016, the Government recognized five employers' and two trade union organizations as representative. BICA, BIA, BCCI and CEIBG opposed strongly the decision, which recognizes UPEE as representative at a national level, but their point of view wasn't shared by the Government.

After 2016, a trend of consolidation of the employers' organization is visible. The CEIBG joined BCCI, BIA and BICA in their umbrella organization – Association of the Organisations of Bulgarian Employers (AOBE), which is the Bulgarian member of IOE and forms the employers' part of the delegation at the International Labour Conference (ILC). The UPEE remains excluded from the AOBE, because the employers' organizations still don't recognize it as representative at a national level.

The employers' organizations managed to coordinate and adopt a series of common, coherent standpoints on extremely important issues such as the labour migration, the minimum monthly salary, the need to

¹⁷ **Kozhuharov**, Georgi. The Employers Association of Bulgaria and BIBA Amalgamated. The Confederation of Employers and Industrialists in Bulgaria (CEABG) is Going to Represent the Big Business in Bulgaria. – In: *Capital*, 19 May 2006 [online]. https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2006/05/19/262824_sujuzut_na_rabotodatelite_i_biba_se_obediniha/.

¹⁸ Confederation of Employers and Industrialists of Bulgaria (CEABG) – Конфедерация на работодателите и индустриалците в България (КРИБ).

reform the higher education and the vocational education and training in Bulgaria, the price of electricity for industry needs, etc. The four organizations, passed common actions, including a mass protest with more than 7000 participants against the speculations with the price of electricity and against the corruption, connected with the implementation of the privileges of the producers of renewable energy. The employers' organizations strongly support the low, ten per cent flat corporative tax, against the attacks of leftist organizations and trade unions. They are the most devoted supporters of the „currency board“, as well as of the procedure for joining ERM II. De facto, the employers are the „engine“ of the Bulgarian application for membership in OECD and the AOE is already represented in BIAC.

The role of BICA in this process of employers consolidation is substantial. BICA chaired successfully AOE several times, the last time in 2017. BICA is the most active part in the disputes, concerning the lack of human resources and the necessity of the labour immigration in Bulgaria. Due to the pressure from the employers' organisations and particularly from BICA, the government adopted some positive changes in the regime of labour immigration, but unfortunately they are not enough.

BICA was the most active and innovative side in the discussions, concerning a possible tripartite agreement on adopting a fair and transparent mechanism of negotiating and bargaining of the minimum salary, including a framework for implementation of minimum salaries by economic activities. The negotiating and bargaining of minimum salaries on national level or by economic activities is the only reasonable alternative of the actual situation where the minimum month salary is adopted in a nontransparent and administrative way by the Council of Ministers.

CONCLUSION

In the period 1989 – 2007, in the countries of Central and Eastern Europe (CEE), including Bulgaria, a radical social transformation took place – a „bundle“ of parallel processes, concerning various aspects of societal development.

During that transformation (transition) from a totalitarian state to a democratic political order and market economy, a dynamic triangle of industrial relations and tripartism emerged. Bipartite procedures have been developed, too.

The state is no longer a major employer, on the contrary – there is quite a „colourful“ picture of domination in the economy of private enterprises, employers and businesses with diverse thinking and different

behavior. Trade unions are no longer a „transmission“ of the ruling totalitarian party. They participated in the on-going transformation, political and economic transitions.

All those considerations show that the development of industrial relations, institutionalization of tripartism, strengthening of bipartite procedures in the enterprises and at sectoral and industrial level are a separate element of the „bundle of transitions“ in the CEE countries, including Bulgaria.

It is recognized that the so-called neo-corporatist model of industrial relations is being established in the countries of Central and Eastern Europe, marked in the beginning by the leading role of the negotiations through the axis „government – trade unions“ as a side of industrial relations' „triangle“.

Employers' organisations needed many years to establish themselves in the industrial relations, and to reinforce their influence.

Certainly, the Central and East European neo-corporatist model of industrial relations reflects the national specifics¹⁹ [5: 137 – 157]. Nevertheless, that general similarity in the genesis of industrial relations pattern in the CEE countries counts more than the various differences. Undoubtedly, in the past thirty years, tripartism has assisted and facilitated the almost smooth political and economic reforms in CEE countries.

Bulgaria can be given as a representative example for the development of industrial relations' neo-corporatist model. However, social partnership functioning largely depends on the presence of internal governmental convincement that the application of tripartite procedures is needed.

It can be also concluded that the efficiency of the functioning of tripartite procedures and social partnership in the CEE countries, particularly in Bulgaria, does not depend on the government's „strength“, nor of its nature – coalitional, quazi-coalitional or one-party.

The experience of Bulgaria in the field of social partnership and tripartism is generally positive even in the context of the experience of the rest of the CEE countries, although in Bulgarian industrial relations, there is a gradually escalating crisis in social partners' relationship. To a

¹⁹ If in Hungary social partners are very pluralized and weakened, in Poland in certain points there has been trade unions' component in the Parliament, as a ruling power. In Czech Republic, by 2000 there was no regional structure of employers' organizations, while in Bulgaria three of the four representative employers' organizations have been structured mostly at regional level. In Slovenia and Slovakia the coverage of collective work agreements – at enterprise and sectoral/industrial level is almost 100 percent, while in Poland the coverage of „sector“ collective agreements was under 10 % on the eve of the EU accession.

great extent that crisis is due to a growing mutual distrust and loss of joint strategic objective. This crisis already affected in a negative way the introduction of flexible employment, blocked the development of (post)industrial relations, particularly of bipartite social dialogue [6].

Later, the same crisis took the form of an absurd pressure of the trade unions upon the government for raising the obligatory minimum monthly salary. Also it took the form of open sabotage of the labour migration in Bulgaria.

There is one basic, essential difference between the EU-15 Member States industrial relations and the industrial relations in the countries of Central and Eastern Europe, particularly Bulgaria.

First, there is an apparent difference in industrial relations' patterns. In EU-15 Member States there are different kinds of tripartite concertation, based on the principle of „equal distance“ of the executive authority from the trade unions and the employers' organisations. The State intentionally involves social partners in consultations and negotiations on every key issue in the sphere of industrial relations. On the other hand, in the countries of Central and Eastern Europe, generally dominate different national interpretations of the neo-corporatist model of industrial relations, most specific among them being the neo-corporatist patterns of Poland and Bulgaria.

Second, from bipartite perspective, in Bulgaria there is a lack of innovation in the collective bargaining at sectoral level, lack of productivity bargaining and lack of self-regulation, especially with the new flexible employment.

It could be stated that in many CEE countries – EU members, including Bulgaria, the existing neo-corporatist model of industrial relations can be „cultivated“ and transformed in one of the European patterns of „tripartite concertation“.

In a possible optimistic scenario, there could be a gradual transformation of the neo-corporatist model of industrial relations in some of the European patterns of social dialogue.

For Bulgaria²⁰, it can be reasonably supposed that a kind of a national interpretation of the social corporatism will prevail, following the example of Ireland, Finland, Denmark and Austria to some extent. This process is preconditioned, arising from the better development of the tri-

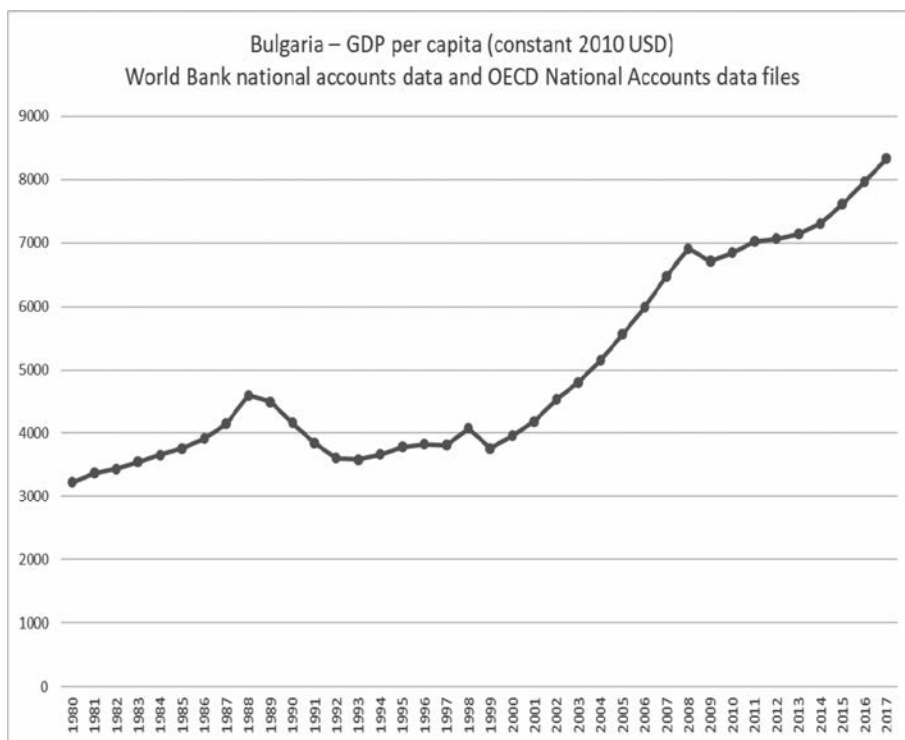
²⁰ As well for Poland and Romania. For Hungary it can be forecasted that the weak neo-corporatist model will transform into a form of „managers corporatism“, where the burden of industrial relations falls on enterprise and company level, while state preserves its role as „moderator“ of industrial relations.

partite cooperation at a national level, compared to the tripartite cooperation and bipartite dialogue at a sectoral (branch and industrial) level.

In an acute pessimistic scenario, we can face the disintegration of tripartite cooperation and bipartite social dialogue in separate „monologues“ of social partners. In that case, social partnership atrophy will be marked by gradual formalization, even „ritualization“ of tripartite cooperation and social dialogue. That scenario is not impossible. The acute weakening of social partnership can lead to normative regulation „rigidity“ and to a further neglect of the for social partners’ role by the State.

APPENDICES

Appendix 1a. DP per capita for Bulgaria (constant 2010 USD) for the period 1980 – 2017

Source: World Bank National Account Data and OECD National Accounts Data Files.

Appendix 1b. GDP per capita (constant 2011 USD) for Bulgaria, Hungary and Germany

Source: Diagram by Nicolay Raykov, GDP Chronology 1944 – 2018, July 16-th 2018. – In: The End of the Transition Blog, <http://krai-at-na-prehoda.millenniumclub.org/2018/07/16/%D0%B1%D0%B2%D0%BF-%D1%85%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F-1944-2018/>.

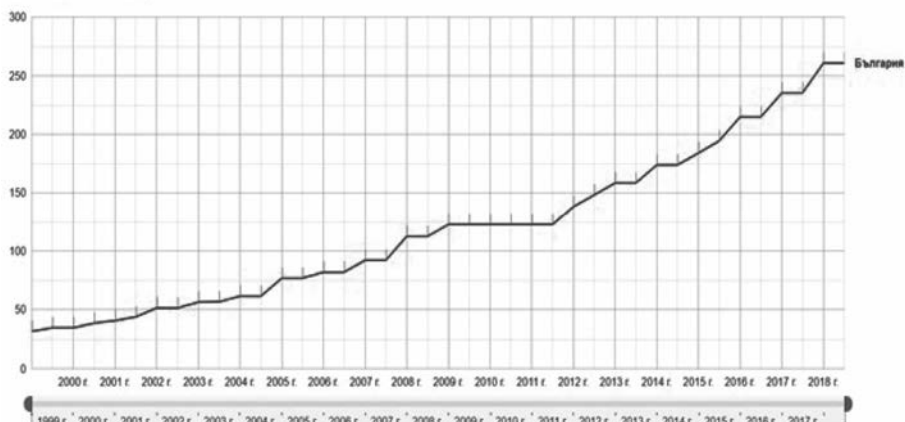
Appendix 2a. Minimum Month Salary (MMS) in Bulgaria by Quarters for the Period 2000 – 2017

№	Year-Quarter	2000-1	2000-2	2000-3	2000-4	2001-1	2001-2	2001-3	2001-4
1	MMS in EURO	38,35	38,35	38,35	40,42	40,42	43,65	43,65	51,38
2	Year-Quarter	2002-1	2002-2	2002-3	2002-4	2003-1	2003-2	2003-3	2003-4
3	MMS in EURO	51,38	51,38	51,38	51,38	56,28	56,28	56,28	56,28
4	Year-Quarter	2004-1	2004-2	2004-3	2004-4	2005-1	2005-2	2005-3	2005-4
5	MMS in EURO	61,36	61,36	61,36	61,36	76,69	76,69	76,69	76,69
6	Year-Quarter	2006-1	2006-2	2006-3	2006-4	2007-1	2007-2	2007-3	2007-4
7	MMS in EURO	81,79	81,79	81,79	81,79	92,03	92,03	92,03	92,03

8	Year-Quarter	2008-1	2008-2	2008-3	2008-4	2009-1	2009-2	2009-3	2009-4
9	MMS in EURO	112,49	112,49	112,49	112,49	122,71	122,71	122,71	122,71
10	Year-Quarter	2010-1	2010-2	2010-3	2010-4	2011-1	2011-2	2011-3	2011-4
11	MMS in EURO	122,71	122,71	122,71	122,71	122,71	122,71	122,71	138,05
12	Year-Quarter	2012-1	2012-2	2012-3	2012-4	2013-1	2013-2	2013-3	2013-4
13	MMS in EURO	138,05	148,28	148,28	148,28	158,50	158,50	158,50	158,50
14	Year-Quarter	2014-1	2014-2	2014-3	2014-4	2015-1	2015-2	2015-3	2015-4
15	MMS in EURO	173,84	173,84	173,84	173,84	184,07	184,07	194,29	194,29
16	Year-Quarter	2016-1	2016-2	2016-3	2016-4	2017-1	2017-2	2017-3	2017-4
17	MMS in EURO	214,75	214,75	214,75	214,75	235,20	235,20	235,20	235,20
18	Year-Quarter	2018-1	2018-2	2018-3	2018-4	2019-1	2019-2	2019-3	2019-4
19	MMS in EURO	260,76	260,76	260,76	260,76	286,32	286,32	286,32	286,32

Appendix 2b. Dynamics of the Minimum Month Salary in the Republic of Bulgaria in the period 1999 – 2018

Минимална заплата – Евро

Данни от Евростат. Последна актуализация: 07 септ. 2018

Appendix 3. Data about the Minimum Month Salaries (MMS) Valid for 2018 by Sectors (Branches), Negotiated Between the Branch Trade Unions and Employers' Organisations in Collective Agreements. Data about the Ratio Between the Minimum Salaries Valid for 2018 and 2001.

Nº	Sector/Branch	MMS 2018 in EUR	MMS 2018/ MMS 2001
1	Electric Power Engineering – support staff	312,91	6,0002
2	Tourism (negotiated in May 2016)	260,76	6,0000
3	Electric Power Engineering – qualified staff	391,14	5,9999
4	Mining Industry (negotiated in March 2017)	365,06	5,1001
5	Transport (negotiated in July 2015)	338,99	5,1000
6	Healthcare (negotiated in 2014 – the MMS is adopted)	260,76	5,1000
7	Agricultural co-operatives (negotiated in 2007 – the MMS is adopted)	260,76	5,0825
8	Poultry (negotiated in June 2013)	260,76	4,6365
9	Sugar Industry (negotiated in June 2013 – the MMS is adopted)	260,76	4,6365
10	Sewing Industry (negotiated in 2007 – the MMS is adopted)	260,76	4,6365
11	Fruit and Vegetables Processing (negotiated in 2002 – the MMS is adopted)	260,76	4,6365
12	Textile Industry (negotiated in 2009 – the MMS is adopted)	260,76	4,6365
13	Knitwear Industry (negotiated in 2008 – the MMS is adopted)	260,76	4,6207
14	Forestry (negotiated in December 2016)	260,76	4,4347
15	Leather, Fur, Shoe and Haberdashery Industry (negotiated in 2013 – MMS adopted)	260,76	4,4346
16	Fodder Industry (negotiated in 2011 – the MMS is adopted)	260,76	4,6153
17	Miller Industry (negotiated in 2009 – the MMS is adopted)	260,76	4,2499
18	Metalworking and Machine building (negotiated in 2017)	260,76	4,2499
19	Electrical and Electronic Industry (negotiated in August 2016)	260,76	4,2495
20	Pulp and Paper Industry (negotiated in 2014)	260,76	4,2354
21	Cotton, Linen and Hemp Industry (negotiated in 2006 – the MMS is adopted)	260,76	3,9229
22	Production of Vegetable Oils (negotiated in 2008 –	260,76	3,9229

	the MMS is adopted)		
23	Metallurgy (negotiated in May 2017)	286,32	3,7340
24	Construction	299,87	3,6655
25	Commerce (negotiated in December 2015)	260,76	3,6429
26	Water Supply and Sewerage (negotiated in April 2016)	273,80	3,5702
27	Woodworking and Furniture Industry (negotiated in 2014 – MMS is adopted)	260,76	3,5171
28	Tobacco Industry (negotiated in 2014 – приет е МРЗ)	260,76	2,8333
29	State Administrative Minimum Month Salary	260,76	6,4512

It is visible from the available data, that in 28 sectors (branches) of the Real Economy in Bulgaria the ratio MMS 2018/MMS 2001 is lower than the same ratio for the State Administrative Minimum Salary, pointed by the Government and valid for 2018.

References

1. **Dimitrova**, D. Tripartism and Industrial Relations in Bulgaria. – In: *Casale*, Giuseppe. (Ed.): Social Dialogue in Central and Eastern Europe. International Labour Office, CEET, Budapest, 1999.

2. **Detchev**, Teodor, Rumiana Gladicheva, Vesselin Ilkov. The Evolving Structure of Collective Bargaining in Europe 1990 – 2004. National Report. Bulgaria. – In: *Project Report „The Evolving Structure of Collective Bargaining in Europe 1990 – 2004. A Comparative Analysis Based on National Reports in the Countries of the European Union“*. Research Project Co-financed by the European Commission and the University of Florence (VS/2003/0219-SI2.359910). University of Florence – European Commission, 2005.

3. **Detchev**, Teodor. Evolution of the Model of Industrial Relations in Bulgaria (1989 – 2002). – In: *South – East Europe Review for Labor and Social Affairs (SEER)*. Quarterly of the Hans Bockler Stiftung. The European Trade Union Institute and Nomos Verlagsgesellschaft, Baden – Baden, № 1/2, 2003.

4. **Detchev**, Teodor. Industrial relations in the countries of Central and Eastern Europe: Reconstruction of tripartism and contemporary evolution. Dissertation for PhD in Sociology, No 05. 11. 01, Sofia, 2007.

5. **Detchev**, Teodor. Industrial relations in the countries of Central and Eastern Europe – review of their development during the transition period. – In: *„Social skills“* compilation, Part 2, Plovdiv University „Paisii Hilendarski“, 2007, p. 137 – 157.

6. **Detchev**, Teodor. Flexible Jobs and (post) industrial relations in Central and Eastern Europe. Sofia: Friedrich Ebert Foundation, 2006.

7. **Detchev**, T., B. Stoycheva, V. Ilkov. Innovations in collective bargaining. European and Bulgarian aspects. Sofia: Friedrich Ebert Foundation, 2005.

8. **Duric**, D. Social dialogue in south – east European countries. – *South – East Europe Review*, Hans Boeckler Stiftung, 3/2002.

9. **Ghelab**, Youcef and Daniel Vaughan – Whitehead. Sectoral Social Dialogue: A Link to be Strengthened. – In: *Ghelab* Youcef and Daniel Vaughan – Whitehead. (Eds.) Sectoral Social Dialogue in Future EU Member States: The Weakest Link. Budapest, International Labour Office, 2003.

10. **Ghelab**, Youcef and Marketa Vylitova. Tripartite Social Dialogue on Employment in the Countries of South Eastern Europe. Report prepared for the South East Europe Ministerial Conference on Employment – Bucharest, 30 – 31 October 2003, International Labour Office, Subregional Office for Central and Eastern Europe, Budapest, 2005.

11. **Ghelab**, Youcef. Consolidating social dialogue and enhancing the legal framework in Central and Eastern Europe. – In: *The ILO SRO Budapest Newsletter*, 2005/1.

12. **Gladicheva**, R., R. Zheleva, T. Detchev. Bulgarian employers and women in the labour market (gender equality diagnosis). Sofia: Center for Women's Researches and Policies, 2004.

13. **Hethy**, L. Social Dialogue and the Expanding World. The Decade of Tripartism in Hungary and in Central and Eastern Europe 1988 – 99. (Preprint of an unrevised translation from the Hungarian text). European Trade Union Institute. Friedrich Ebert Stiftung. Brussels, February 2001, Budapest 2000.

14. **Iankova**, E. A. Eastern European Capitalism in the Making. Cornell University, Cambridge: University Press, 2002.

15. **Kirov**, Vassil. A Still Undeveloped Component of Industrial Relations. – In: *Ghelab*, Youcef and Daniel Vaughan – Whitehead. (Eds.) Sectoral Social Dialogue in Future EU Member States: The Weakest Link. Budapest, International Labour Office, 2003, p. 77 – 105.

16. **Markova**, E. Specific rights of women in collective work agreements. – In: *Sindi Trud*, Sofia, 2003.

17. **Milcheva**, E. National Council for Tripartite Cooperation and the Institutionalization of Tripartism in Bulgaria. – In: *Industrial relations and human resources*. Sofia: Friedrich Ebert Foundation, 2008.

18. **Monographs** on the Situation of Social Partners in Acceding and Candidate Countries. Trade Sector, Universite Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, December 2003. Project VT/2002/83. Research project conducted on behalf of the Employment and Social Affairs DG of the European Commission, Authors of the Report: Olivier Hoff and Alexandre Chaidron. Network of national experts – Bulgaria: Rumiana Gladicheva and Teodor Dechev.

19. **Monographs** on the Situation of Social Partners in Acceding and Candidate Countries. Intersectoral Level, Universite Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, March 2004. Project VT/2002/0215. Research project conducted on behalf of the Employment and Social Affairs DG of the European Commission. Authors of the Report: Marinette Mormont. Network of national experts – Bulgaria: Rumiana Gladicheva and Teodor Dechev.

20. **Monographs** on the Situation of Social Partners in Acceding and Candidate Countries. Textile Sector, Universite Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, March 2004. Project VT/2002/0215. Research project conducted on behalf of the Employment and Social Affairs DG of the European Commission. Authors of the Report: Alexandre Chaidron, Network of national experts – Bulgaria: Rumiana Gladicheva and Teodor Dechev.

21. **Monographs** on the Situation of Social Partners in the New Member States and Candidate Countries. Road Transport Sector, Universite Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, October 2004. Project VC/2003/0451. Research project conducted on behalf of the Employment and Social Affairs DG of the European Commission. Authors of the Report: Alexandre Chaidron and Delphine Rochet. Network of national experts – Bulgaria: Rumiana Gladicheva and Teodor Dechev.

22. **Petkov, K., D. Kumanov, V. Mrachkov, Y. Bliznakov, Y. Aroyo, I. Neykov, N. Koleva.** Tripartite Cooperation (Training Course for Post-degree qualification in the field of industrial relations). Sofia: Institute for industrial relations and management with the Faculty on economy and social science with the University of Plovdiv „Paisii Hilendarski“, 1996.

23. **Shopov, D.** Research on the Labour Market and Industrial Relations in Bulgaria since 1990. Sofia, 1996.

24. **Shopov, D.** Industrial Relations. Sofia: Trakia – M, 1999.

25. **Stoycheva, B.** Labour Code Amendments of 2001 and their reflection on development of human resources and industrial relations in Bulgaria. – In: *Industrial relations and human resources*. Sofia: Friedrich Ebert Foundation, 2008.

26. **The Situation** of Trade Unions and Employers' Organisations in the Electricity Sector in the 10 New Members of the European Union and in Bulgaria, Romania and Turkey. Universite Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, December 2004. Project VC/2003/0451. Research project conducted on behalf of the Employment and Social Affairs DG of the European Commission. Author of the Report: Marinette Mormont. Network of national experts – Bulgaria: Rumiana Gladicheva and Teodor Dechev.

**ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА:
КОГАТО ГРЪМ УДАРИ, КАК ЕХОТО (НЕ) ЗАГЛЪХВА**

*Георги СТАНКОВ**

**HISTORICAL TRAUMA: WHEN A THUNDERSTORM STRIKES,
THE ECHO (DOES NOT) FADE AWAY**

Abstract: *The author introduces the concept of „historical trauma“ in the field of social sciences in Bulgaria. The text presents the main characteristics of the concept, several case studies, some open questions about the theoretical foundations and research methodology, as well as possible therapeutic, social and political applications. The paper contributes to the understanding of relationships among politics, history and psychology, as well as the psychological dimensions of historical processes.*

Key words: *historical trauma, historical trauma response, collective trauma, unresolved grief, transgenerational trauma, peace psychology*

ВЪВЕДЕНИЕ

Колективната памет е конструкт с особено място в социалните науки – пресечна точка на история, психология, антропология, социология, политология и др. Колективната памет представлява спомените на човешките групи за събития с централно значение за тяхната идентичност (Coman 2015). Споделените спомени за обща

* Авторът е социален и политически психолог, докторант в катедра „Публична администрация“ на СУ „Св. Климент Охридски“.

историческа съдба са основен фактор за изграждането и поддържането на колективната идентичност, давайки отговор на въпросите „Кои сме ние?“ и „Защо сме такива?“. Психологията изследва динамиката на колективните спомени за миналото – как се създават, оформят, преоформят, забравят и възобновяват след време, как общностите оформят и преоформят колективните спомени на своите членове и как се съотнасят спомените за миналото на отделния член на общността и спомените на общността като цяло (Hirst & Manier 2008).

Споделената памет се отличава със следните характеристики: втвърдява идентичността, има капацитета да реконструира миналото и да му дава смисъл според съвременната мисловна рамка на рефериране, формира културно наследство (включително чрез ритуали и символи), създава организация за предаването на това наследство, поражда задължение за опазване и поддържане на нормативен „Ние“-образ на групата, включващ ясна система от ценности, и съдържа рефлексивност по отношение на практиките, ритуалите и собствения образ на групата (Assmann 1995).

По този начин въпреки граматическата разлика между минало и сегашно време в психичната реалност миналото и настоящето не са отделни единици (Zerubavel 2003). Един от най-често срещаните сюжети на колективната памет и колективния наратив е за преживените страдания на общностно ниво – т.нар. „колективна травма“, която има редица проявления в живота на индивидите и на общностите. И както Audergon (2004: 20) казва, когато цели общности страдат от жестокост, травмата остава вплетена в тъканта на семейството, общността и обществото за поколения.

СЪЩНОСТ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА (ИТ)

Терминът „историческа травма“ е въведен през 1998 г. от Brave Heart & DeBruin, които я дефинират като „кумулятивна емоционална и психологическа рана през целия живот и през поколенията, произтичаща от силни групови травматични преживявания“ (Brave Heart 2003: 7). Независимо от контекста, в който се е развила историческата травма, изследователите откриват някои общи белези на явлението, чрез които се оформя цялостно разбиране за характера на явлението „историческа травма“.

Sotero (2006), базирайки се главно на изследвания на коренните американски народи, формулира четири основни допускания в теорията за историческата травма:

(1) Масовата травма се нанася умишлено и систематично от една подчиняваща и господстваща група спрямо друга, подчинена група.

(2) Травмата не се ограничава само до едно катастрофално събитие, а продължава дълго време.

(3) Травматичните събития отекват сред цялото население, създавайки универсален травматичен опит.

(4) Мащабът на травматизма прекъсва естественото прогнозируемо историческо развитие на населението, което води до наследство от физически, психологически, социални и икономически различия, които продължават през поколенията.

Теорията за историческата травма има три основни конструкта:

- преживения исторически травматичен опит;
- травматичните последици от преживения опит; и
- предаването на историческата травма през поколенията

[Sotero 2006: 95].

Последният конструкт обяснява наличието на поведенчески и емоционални последици от травмата в следващи поколения, които не са преживели пряко травмиращите събития и не са изпитали първичната травма. Hirsch (2008) нарича този механизъм „постпамет“ и го използва, за да обясни как спомените и историите за холокоста се разказват от хора от второ или следващо поколение. Според разбирането за постпаметта поколенията след онези, които са преживели колективна травма, „запомнят“ преживяванията на предшествениците си чрез истории, образи и поведения, сред които са израснали, но тези преживявания са им били предадени толкова дълбоко и емоционално, че са станали сякаш техни собствени спомени. Така масовата травма от миналото „оформя вътрешната представа за реалността на няколко поколения, превръщайки се в несъзнателен организиращ принцип, предаван от родителите и интернализиран от техните деца, и представлява матрицата, в която протича нормалният конфликт в развитието“ (Danieli 2007: 69 – 70).

И ако за групата, която е причинила травмата или е получила предимство в резултат на определена форма на насилие и потисничество, е по-лесно да забрави извършеното или да го вплете в своя разказ в положителна светлина,¹ без да отчита историята на

¹ Например завладяването на Америките от испанците и британците, на Балканите – от османците, или на Сибир – от руснаците, са били повод за гордост за победителите и част от техния героичен национален разказ независимо от тежките човешки, културни и исторически загуби на победените.

другата страна, и да продължи напред, за пострадалата група това не е така.² Угнетената група, която е претърпяла травмата от страна на доминиращата група, може да се почувства „заклучена“ в историята и неспособна да я надмогне (Audergon 2004: 21).

В резултат на това дори третото и четвъртото поколение на оцелели от геноцид могат да носят последствията от преживяното и се превръщат в един вид „контейнери“ на своето историческо наследство (König & Reimann 2018). Brave Heart & DeBruyn (1998) твърдят, че историческата травма се проявява чрез различни поведенчески и емоционални симптоми, които те наричат „отговор на историческата травма“. Наред с психологическите прояви на посттравматичния стрес те разглеждат високите стойности на самоубийства, убийства, смъртни случаи при злополуки, домашно насилие, насилие над деца и алкохолизъм, както и други социални проблеми на коренните народи на Северна Америка като пряко следствие от „хронична травма и неотработена мъка през поколенията“, наложена им от европейското завоевание на Америка (Brave Heart & DeBruyn 1998: 60). Нещо повече, според тях историческата мъка на потърпевшите индианци не е разпозната и призната като мъка от обществото на белите – феномен, който те наричат „непризната скръб“, водещ до засилване на емоционални реакции, като гняв, вина, тъга и безпомощност. Концепцията за непризната скръб обяснява наличието на неотработена мъка сред американските индианци – отхвърлянето на практиките на скър-

² Може би единственото изключение за нация, която не забравя (и не е оставяна за забрави) своето минало злодеяние, е Германия. В своето есе от 1946 г. „След катастрофата“ Carl Jung първи използва израза „колективна вина“ за германците в желанието си да направи рефлексия на случилото се по време на нацисткия режим в Германия. Тогава той заявява експлицитно: „Ако германецът възнамерява да живее в добри отношения с Европа, той трябва да е наясно, че в очите на европейците той е виновен човек“ (Carl Jung 1978: 197). Това има обяснение: германците са победената страна във Втората световна война и понасят моралните последствия за извършения холокост над европейските евреи. Непосредствено след войната победителите намират различни начини да напомнят за зверствата в концлагерите, да изобличат вината и да насърчат поемането на отговорност. Така например съюзниците разпространяват множество плакати със снимки от концлагери и надписи, като „Тези зверства са ваша грешка!“ (Diese Schandtaten: Eure Schuld!) (Olick 2003). Дори можем да допуснем, че след колективната вина на съвременниците на холокоста по-късно в Германия се развива „историческа вина“, точно както след колективната травма на оцелелите евреи следващите поколения имат „историческа травма“. Но в останалите случаи, когато победителят е причинил травма, като че ли е валидно правилото „Победителите не ги съдят“ и отговорността за извършените жестокости и неправди лесно и бързо се забравя и/или потулва от извършителите.

бене за загуба, характерни за тяхната култура, води до невъзможност за тяхното преработване и оттам – до появата на неотработена мъка поколения наред (Brave Heart & DeBruyn 1998: 67). Подобна позиция – че е необходимо публичното и политическото признаване на преживяното от потърпевшите народи страдание, за да се постигне възстановяването от травмата на индивидуално и групово ниво – изразяват и други изследователи.³

Така можем да заключим, че ИТ произлиза от колективната травма и е пряко свързана с колективната памет, която носи представата и самовъзприемането на групата за собствената идентичност и история. За разлика обаче от колективните травми, свързани с природни бедствия и трагични инциденти, като наводнения, потъването на кораба „Естония“ през 1994 г. или ядрените аварии в Чернобил през 1986 г. и във Фукушима през 2011 г., корените на историческата травма са в отношенията на насилие между групи и общности, при които една група подчинява друга група (Sotero 2006: 99). Трансгенерационният компонент на травмата гарантира нейното продължително въздействие върху потърпевшата група дори поколения след случването на травматичните събития. Следващите поколения преживяват травматизацията на миналото чрез съхранената колективна памет, общностния наратив и предаваните устни традиции на населението (Sotero 2006: 100). Така травматичните събития посредством предадените от миналите поколения страхове, срам, вина, групово унижение, схеми за отмъщение или репарации се вграждат и възобновяват под различни форми в колективната памет спомени на общността.

ПОЯВА И ПРЕДАВАНЕ НА ИТ ПРЕЗ ПОКОЛЕНИЯТА

Както стана ясно по-горе, ИТ се появява в резултат на мащабно насилствено въздействие върху една група от страна на друга, доминираща група. Изследователите най-често сочат следните видове събития, водещи до историческа травма: *геноциди, етнически прочиствания, продължителни военни действия и окупация, завладяване и колонизация.*

³ Такова становище беше изказано в канадското тв предаване *The Agenda with Steve Paikin* от проф. Марта Марин-Домине – директор на Центъра за изследвания на паметта и свидетелствата в Университета „Вилфред Лурие“. Родителите на проф. Марин-Домине са сред хилядите бежанци от Гражданската война в Испания през 30-те години на ХХ в., защото са били на загубилата страна – на републиканците от Каталуня.

Wesley-Esquimaux & Smolewski (2004) идентифицират четири типа канали, чрез които спомените за травматичните събития се предават на следващите поколения и им влияят: биологични (наследствени предразположения към ПТСР), културни (разказване на истории, културно санкционирани поведения), социални (неадекватно родителство, изместено⁴ насилие, отреагиране на насилие⁵) и психологически (чрез процесите на паметта). Наред с това през поколенията се пренася и преживява още един психичен конструкт – „образът на загубата“ (Wesley-Esquimaux & Smolewski 2004: 76).

Преживелите травмата предават своя травматичен опит на следващото поколение чрез разказ, поведение и дори с мълчание (Jordanova 2012). Doucet & Rovers (2010) идентифицират три средства за предаване на травмата между поколенията: а) децата се идентифицират със страданието на родителите си; б) децата са повлияни от комуникативния стил, с който родителите описват травмата; и в) децата са засегнати от специфични родителски стилове. Schechter (2003) посочва, че в комуникацията си с детето майката може дори и неволно да му предаде своите предишни преживявания на междуличностно насилие било то чрез своето поведение, било чрез разказите си, или чрез асоциациите и реакциите, които прави на определени стимули.

Въобще влиянието на родителите и другите обгрижващи фигури е първостепенно за развитието на определена идентичност, включително травматична, в децата. Анализирайки серия изследвания по темата, Brown-Rice (2013) стига до заключението, че излагането на родителите на травма трасира път за предаването ѝ към следващите поколения, което води до повишен риск от отрицателни психични симптоми сред тях. Американската психиатрична асоциация също отчита като фактор за развитие на посттравматичното стресово разстройство (ПТСР), когато детето научава за травми, преживени от негови близки (APA 2013: 273).

Начините за такова трансгенерационно предаване са разнообразни (напр. чрез затруднено родителстване или разкази, изпълнени с дистрес), а понякога се включват непризнати по-рано меха-

⁴ *Изместване* (displacement) е защитен механизъм, при който личността несъзнателно пренасочва емоции, чувства, енергия и отношения от обекта, към който са насочени, към друг човек (обект). Това се случва, когато поради някакви причини личността не може да изрази чувството към основния обект – този, който го е причинил.

⁵ *Отреагиране* (acting out) е защитен механизъм, при който личността изразява неосъзнати емоционални конфликти чрез социално дезадаптивно и деструктивно действие.

низми (напр. чрез епигенетични процеси или неуточнени духовни начини) извън по-обикновени или общоприети понятия, като „цикъл на насилието“ (т.е. идеята, че малтретираните деца ще се превърнат в родители, които са насилници, и впоследствие ще травмират собствените си деца). При такова предопределено предаване на риска се предполага, че той се натрупва в поколенията, така че второто и третото поколение също страдат от проблеми с психичното здраве, които могат да бъдат приписани на миналото насилие, нанесено на техните предци (Kirmayer, Gone & Moses 2014).

Не на последно място трябва да се има предвид, че освен вертикалното (между отделните поколения) предаване на знание за миналото в рамките на семейната среда и на общността, този процес се осъществява и на хоризонтално ниво, в рамките на всяко едно поколение – например при децата в групата на техните връстници, с които общуват (Jordanova 2012: 53).

ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА ПРЕЗ ПОКОЛЕНИЯТА

Можем да разделим с цялата условност и рискове на подобно разделяне психологическите последствия от ИТ в две категории: 1) поведенчески и емоционални реакции; и 2) цялостна нагласа и възприемане на себе си, групата, „другите“ и света. Нека разгледаме някои изследвания за измеренията на ИТ в различни времеви и географски случаи.

ЕВРЕИТЕ В ЕВРОПА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Въпреки че самият термин „историческа травма“ се появява през 90-те години на ХХ в., Sotero (2006: 95) датира оформянето на концепцията за историческите трансгенерационни измерения на травмата още към 60-те години на века. Тогава Rakoff представя три изследвания на случаи с потомци на оцелели от холокоста (Rowland-Klein & Dunlop 1997). Холокостът остава най-разказваният исторически пример за масово унищожение (Keefe & Roberts 1991: 28), но темата за неговите психологически последствия продължава да буди интереса на изследователите и обществото (вж. напр. Katz 2019; Lyons 2016; Kirsta 2014) именно заради трансгенерационните му ефекти. Fuhr (2016) твърди, че при евреите знанието на потомците за историческото минало на своя народ е толкова наситено със силни емоции, че се превръща едва ли не в

лично преживяване за тях и по този начин предаваната травма може да повлияе на техните възприятия за света днес. Нейните изследвания показват, че самовъзприемането на съвременните евреи е в състояние на „национална тревожност“ и че в резултат от историческата си съдба те са сензитивни не само към миналото си, но и към потенциалните заплахи от бъдеща травма (Fuhr 2016: 318).

Kirmayer, Gone & Moses (2014) цитират редица изследвания на трансгенерационните въздействия на холокоста, сочещи, че при потомците на оцелели от холокоста са налице повишен риск от депресия, тревожност и посттравматично стресово разстройство. Данните все пак показват, че въпреки трансгенерационния компонент с всяко следващо поколение степента на тези неблагоприятни състояния постепенно намалява (Kirmayer, Gone & Moses 2014: 308).

Shrira (2019) открива положителна корелация между наличието на ПТСР при оцелелите от холокоста и тяхното нездравословно поведение след това, но това не е всичко – оказва се, че възрастните им потомци следват по-нездравословни модели на живот, въпреки че не са били пряко изложени на травмата на предците. Shrira си обяснява това предаване на последствията от травмата през поколенията с това, че: 1) потомците несъзнателно подражават на модела на по-възрастните; 2) възрастните оцелели може би са били по-снизходителни към рисковото поведение на потомците си и може би дори са го насърчавали, доколкото през собствения си опит са виждали в това поведение решение на собствените си проблеми със съня, кошмарите и потиснатостта; 3) семейната динамика в една наситена с конфликти и напрежение семейна среда е спомогнала за предаването на родителския посттравматичен стрес и отношението към собственото здраве върху поведението на потомството (Shrira 2019: 269).

Наличието на травмиран родител в семейството е фактор на средата, който се отразява върху потомството, но прави силно впечатление, че влиянието не се случва само чрез междуличностните отношения и социалното подражание, но и по биологичен, епигенетичен път. Метаанализът на Yehuda & Lehrner (2018) разглежда две широки категории ефекти на потомството, които могат да бъдат подкрепени от епигенетични механизми. Първата включва акомодацията на детето в отговор на влиянието на средата в ранния живот или дори в утробата. Тези промени вероятно са опосредствани предимно от симптоми, свързани с травмата при майката, но може да има и други влияния, включително свързани с травмата на бащата. Втората включва ефектите от родителска

травма преди зачеването, които остават в зародишната клетка и след зачеването, засягайки развитието на детето в утробата и последващия следродилен фенотип.

Било по биологични причини, или по причини от средата, можем да обобщим с думите на Rowland-Klein & Dunlop, че предаването на травматичния опит от родителите на децата е неизбежно (Rowland-Klein & Dunlop 1997: 362). Тяхното качествено изследване на жени от Австралия, родени след Втората световна война и с поне един родител, оцелял от холокоста, сочи, че поне частично има несъзнаван процес на предаване на миналата травма от страна на родителите. Обаче в изследване на бразилски потомци на оцелелите от холокоста Braga, Mello & Fiks (2012) откриват достатъчно данни и за това, че освен предаване на травматичния опит, през поколенията е възможно да се предава и т.нар. „резилианс“⁶.

Пионерските изследвания върху евреите, оцелели през холокоста, откриват пътя за последващи проучвания в други популации и територии – палестинци, камбоджанци, афроамериканци и коренни американци, резултатите от които сочат, че потомците на родители, засегнати от травматично минало, също проявяват различни симптоми на посттравматично стресово разстройство или „отговор на историческа травма“. Kirmayer, Gone & Moses (2014) смятат, че именно признаването на холокоста и навлизането му в популярната култура подтиква малцинствата в Съединените щати и на други места да правят аналогии между съдбата на европейските евреи и собствените си травматични истории. Russel Thornton – професор по антропология в Университета на Калифорния, самият той с индианско потекло, по аналогия с еврейския холокост използва термина „American Indian Holocaust“⁷.

КОРЕННИТЕ НАРОДИ НА СЕВЕРНА АМЕРИКА

Според Brave Heart (1999) характеристиките на историческия травматичен отговор на племето лакота са идентични с тези на синдрома на оцелелите през холокоста и комплекса на детето на

⁶ Според Американската психологическа асоциация *резилианс* е способността на личността да се адаптира добре в условията на неблагоприятие, травма, трагедия, заплахи или значителни източници на стрес, като проблеми в семейството и отношенията, сериозни здравословни проблеми, трудности на работното място и финансови стресори (Вж. подробности във: <https://www.apa.org/helpcenter/road-resilience>).

⁷ През 1987г. е публикувана неговата книга „American Indian Holocaust and Survival: A Population History since 1492“ (University of Oklahoma Press).

оцелелия. Основните прояви на отговора са: (а) тревожност, (б) натрапчиви изображения на травмата, (в) депресия, (г) вина на оцелелия, (д) повишени нива на смъртност от сърдечносъдови заболявания, както и от самоубийство и други форми на насилствена смърт, (е) идентификация с болката на предците и с починалите предци, (ж) психическа безчувственост и нисък емоционален толеранс и (з) неотработена мъка. Последствията от този комплекс от неблагоприятни преживявания могат да се обобщят в цялостно негативно самовъзприемане, чиито проявления се отразяват в множество аспекти на живота. Дори в игрите на индианските деца (които в голяма степен са репрезентация на психичния живот на децата), когато играят на каубои и индианци, индианските деца не желаят да бъдат индианците – защото вече са интернализирали негативната конотация за мястото на коренните американски народи в историята – „всеки знае, че индианците умират“ и „не е добре да бъдеш индианец“ (UofMNCYFC 2015).

Whitbeck et al. (2004) развиват Скала на историческата загуба и Скала на симптомите, свързани с историческата травма, за да измерят мащаба на последствията от травматичните преживявания на общността върху следващите поколения.

Първата скала има за цел да оцени разпространението и непосредствеността на мислите, свързани с историческата загуба. Тя представя списък на възприеманите загуби и изследва колко често изследваните лица си мислят за тях. Айтемите в скалата са формулирани според честотата им на споменаване в проведени преди това фокус групи с възрастни индианци (като преместване, загуба на земя, загуба на език, загуба на култура и др.).

Втората скала изследва чувствата, свързани с историческите загуби, и цели да идентифицира емоционалните реакции, които се задействат при спомена за историческите загуби или мисли, свързани с нея. Айтемите в скалата са емоционално натоварени и търсят отговор на въпроса до каква степен респондентите свързват емоционалния стрес директно с историческите загуби. Подобно на първата скала, айтемите са извлечени от споделянията на участниците в проведените по-рано фокус групи. Инструментите са приложени в изследване на 143 индианци от САЩ, а резултатите сочат, че много поколения след травматичната промяна в живота на предците им значителна част от потомците все още имат негативни преживявания, свързани с травмата.

Таблица 1. Честота на възприеманата загуба (в %)

	Никога	Веднъж годишно или при специални поводи	Веднъж месечно	Веднъж седмично	Веднъж дневно	Няколко пъти на ден
Загубата на земята ни	25,2	32,7	13,8	10,1	10,7	7,5
Загубата на езика ни	11,9	21,3	15,0	15,6	27,5	8,8
Загубата на традиционните духовни пътища	11,3	18,9	15,1	21,4	25,2	8,2
Загубата на семейните връзки заради училищата с пансиони	44,3	26,6	11,4	5,1	8,2	4,4
Загубата на семейства от резервата заради наредено от правителството преместване	52,2	23,3	8,8	6,3	5,7	3,8
Загубата на самоуважение заради лошото отношение на правителствените служители	29,1	22,2	19,6	7,0	14,6	7,6
Загубата на доверие в белите заради нарушените договори	28,7	28,7	12,1	7,6	15,3	7,6
Загубата на културата ни	10,6	20,0	21,3	14,4	25,6	8,1
Загубите ни поради въздействието на алкохолизма	7,5	13,2	15,7	17,6	30,2	15,7
Загубата на уважение към възрастните от	8,8	10,0	16,3	27,5	28,1	9,4

децата и внуците ни						
Загубата на хората ни заради ранна смърт	9,4	15,6	20,6	21,3	24,4	8,8
Загубата на уважение към нашите традиционни пътища от децата ни	11,9	18,2	17,0	17,6	25,8	9,4

Впечатляваща е честотата на мислите и чувствата, които респондентите имат всеки ден. Останалите мислят за тези неща на седмична, месечна или годишна база, а има и такива респонденти, които никога не мислят за тях, но по повечето айтеми те са малко на брой. Оказва се, че споменът за загубите на общността формира голяма част от рутинния всекидневен живот. Например 54,8 % от изследваните лица си спомнят за загубата на своите традиционни духовни пътища минимум веднъж седмично, а 51,9 % се замислят за изчезналия си език – два съществени елемента на общностната и индивидуалната идентичност, които в техния случай са унищожени. Всъщност Борадори (2004) в своя анализ на деконструктивисткия подход на Дерида напомня, че според него повторението е обичайна реакция на травмата и чрез повторението жертвата се опитва да доминира над нея. Но това е саморазрушителна тенденция. Тя не помага да преодолеем травмата, ако съдим по отговорите на въпроса „Как се чувствате, когато мислите за тези загуби?“ в Скълата на симптомите, свързани с историческата травма.

Таблица 2. Емоционални отговори на загубите (в %)

	Винаги	Често	Понякога	Рядко	Никога
Тъга и депресия	4,4	11,3	44,0	22,0	18,2
Гняв	6,9	16,9	38,1	22,5	15,6
Тревожност или нервност	1,3	8,1	23,1	24,4	43,1
Дискомфорт, когато е сред бели хора	11,3	10,1	22,6	20,1	35,8
Срам	5,0	9,4	18,8	27,5	39,4
Загуба на концентрация	1,3	5,0	25,6	29,4	38,8
Чувство за изолация или отдалеченост от другите	3,1	5,0	21,3	25,6	45,0
Загуба на сън	0,0	1,3	10,0	23,8	65,0

Ярост	3,1	1,9	11,9	14,4	68,8
Страх или недоверие към намеренията на белите	8,8	6,9	18,9	20,8	44,7
Чувства се, сякаш загубата се случва отново	5,0	3,8	22,6	17,0	51,6
Избягване на места или хора, напомнящи за загубите	3,8	4,4	22,8	15,2	53,8

Според Whitbeck и неговите колеги тази негативна емоционална картина се дължи на историческите загуби, причинени на коренните американски народи от господстващата „бяла култура“ (Whitbeck 2004: 125 – 126). Данните сочат, че са налице голям брой интернализирани емоционални реакции на събития, случили се през XIX в. Няколко поколения по-късно голяма част от коренните американци, участвали в изследването, преживяват под някаква форма случилото се и така то оформя и настоящия им живот и поведение. Тази непрекъсната връзка с историята и нейните последиствия води до негативни промени в индивидуалното самовъзприемане и самочувствие и до вредни и неадекватни модели на психосоциално функциониране.

В тази светлина Sotero (2006: 100) разглежда ИТ като фактор за нездравословния начин на живот и здравния статут на индианците. Тя отчита наличието на по-високи нива на заболявания сред потомците на популации, които няколко поколения по-рано са преживели травми на масово ниво (напр. война, геноцид, колонизъм, вирусни епидемии). В нейните представи социални и здравни проблеми, като диабет, самоубийства и домашно насилие, са „симптоми на историческа травма“ (Sotero 2006: 102).

Brown-Rice също смята, че съществува връзка между травматичното минало на коренните американски народи и високите нива на сърдечни заболявания, туберкулоза, полово предавани болести и диабет – според статистиките те се срещат сред тяхната популация повече, отколкото във всяка друга расова и етническа група в САЩ (Brown-Rice 2013: 120). Brown-Rice все пак прави уговорката, че не всички коренни американски народи показват остри симптоми на историческа загуба и има различия в начина, по който техните общности са повлияни от ИТ (Brown-Rice 2013: 123).

Grave Heart et al. (2011) свързват по-високите нива на злоупотреба с психоактивни вещества сред коренните народи на Северна Америка с колективното травматично минало. Сред тези вещества доминира алкохолът, но също така се приемат метамфета-

мини, и дори венозно инжектирани наркотици (от които се повишава и заболяемостта от ХИВ/СПИН и хепатит С).

АРМЕНЦИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

През 1915 – 1919 г. арменската нация понася огромна катастрофа, изразяваща се в смъртта или депортирането на около милион и половина арменци, живеещи на територията на Османската империя, загубата на традиционните им местообитания, на имущество и на материална и духовна култура, датиращи хилядолетия назад. Затова историческата травма се проявява и сред арменците в съвременната република Армения, и сред арменската диаспора в държави, като Ливан, Франция, Аржентина, Съединените щати, Канада и десетки други, в които оцелелите арменски бежанци се заселват след Първата световна война.

Особено сред диаспората споменът за геноцида⁸ е изключително мощен фактор за формиране на идентичността, а постоянното му отричане от страна на Турция води до ревиктимизация на следващите поколения, които се идентифицират с жертвите. По данни на Kalayjian & Weisberg (2002) представителите на диаспората изразяват тъга, болка, гняв и безпомощност от неговото отричане, като за някои усещането е, че са „не-човек“.

Kalayjian & Weisberg подчертават, че второто и третото поколение потомци на оцелелите арменци в САЩ все още носят бремето на емоционалните спомени на предишните поколения (Kalayjian & Weisberg 2002: 268). Karenian et al. (2010) провеждат изследване сред 689 арменци от Гърция и Кипър, което дава данни, че близо 90 години след края на масовите изстребления и преселения потомците на пострадалите изпитват спектър от крайно негативни чувства при спомена за тези събития.

Наред с негативните преживявания респондентите в проучването посочват и някои усещания, породени от паметта за геноцида, които имат по-скоро положителен смисъл и в емоционален аспект имат компенсаторен характер: според 74,9 % връзките в

⁸ В текста под „геноцид“ нямаме предвид стриктно юридическо понятие и тук не се основаваме на решение на международен съд по арменския въпрос. Изразът „арменски геноцид“ вече е придобил публичност, а ние оставяме на читателя сам да прецени дали и доколко събитията от историята на арменците в Османската империя по време на Първата световна война отговарят на критериите за „геноцид“, формулирани от Организацията на обединените нации в Конвенцията за предотвратяване и наказване на престъплението геноцид (UN 1948).

общността се засилват, 72,1 % смятат, че масовите страдания са повишили солидарността и подкрепата им за други потиснати народи, 52,4 % изпитват национална гордост, при 50,5 % има повишена просоциална активност, свързана с паметта за страданието, а за 26 % знанието за него е допринесло за личното съзряване (Karenian et al. 2010: 333). Именно с наличието на гняв, желанието за компенсиране на злото и с жаждата за мъст можем да си обясним поредицата покушения над десетки турски дипломати през XX в., организирани от млади арменци от диаспората (Miller & Miller 1991).

Таблица 3. Емоционални реакции при мисълта за унижението на арменците (в %)

Форма на емоционално състояние	% засегнати
Гняв	70,8
Скръб	64,4
Чувство за устойчива некомпенсирана грешка	63,4
Засилване на семейните връзки	35
Усещане за принадлежност към преследвана общност	30,8
Мисли за отмъщение	28,9
Перманентен дистрес	25,3
Страхове	13,4
Срам	11,2
Безпомощност	8
Вина	4,2

Aintablian et al. (2018) изследват психичното здраве на потомците на оцелелите от геноцида в Армения и отчитат необичайно високи нива на ПТСР, депресия и тревожност в сравнение с контролна група лица без семейна история на травма (в съотношение две към едно). Авторите интерпретират данните като наследяване (по генетичен и епигенетичен път) на депресията и тревожността, подобно на евреите, чиито предци са преживели холокоста.

Mangassarian (2016) използва т.нар. „конструктивистка теория за себеразвитие“, за да анализира емоционалния и ценностния свят на потомците на оцелелите арменци според петте конструкта на теорията – безопасност, доверие, уважение, интимност и контрол. Тя констатира, че поради историческия си опит на преследване и потискане много арменци изпитват силен стремеж към сигурност и контрол над своя живот и също така са развили силно чувство на недоверие към не-арменците, често ограничавайки своето

социално обкръжение и системи за подкрепа до тесните граници на общността си.

При всяко положение дори и когато следващите поколения в диаспората изпитват силно негативни чувства, възможността за тяхното публично изговаряне и изразяване помага за постепенно отработване и преодоляване на травматичния ефект през поколенията. Но от клинична перспектива вероятно най-трагично е състоянието на останалите няколко десетки хиляди арменци в Турция, които поради нагласите в страната не могат открито да отбелязват унищожението на своята култура преди 100 години, да говорят и да скърбят за това, а в общуването си със своите съграждани турци се стремят да крият идентичността си (Danielian 2010).

ТУТСИТЕ В РУАНДА

През 1994 г. в рамките на около 100 дни екстремисти от народността хуту избиват около 800 000 членове на народа тутси в Руанда. Масовите жестокости не само променят демографската картина на страната, защото загиват приблизително половината от тутсите в държавата, но и отварят трудна за лекуване рана за поколения напред, защото и след геноцида жертвите и насилниците остават да живеят заедно, в една държава, много често и в едни и същи селища. Ето защо не изглежда нелогично, че при теренното проучване на 41 жени и техните деца в разказите им Bergkmoes et al. (2017) откриват нагласи за възможно отмъщение от страна на тутси спрямо хуту в бъдеще, и въз основа на това се допуска, че съществува вероятност цикълът на насилието да продължи като вендата, която се предава от поколение на поколение.

Любопитно е, че споменатото изследване търси перспективите на повече страни – както на оцелелите от геноцида жени тутси, така и на жени хуту, които са в затвор именно заради участието си в геноцида (а в случаи на смесен брак жена тутси е омъжена за мъж хуту, който е в затвор за убийствата на други тутси – ситуация, която поставя жената в двойна роля между родния си етнос и етноса на мъжа си). Данните от изследването сочат, че майките и от двете етнически групи възприемат миналите травми като силен фактор, влияещ на живота им със своите психологически, физически, социални и икономически последствия. Майките нямат една стратегия за справяне и за представяне на миналото. Някои избягват да говорят за миналото на децата си или казват: „Това е минало. Превъзмогнал съм го“. Други, макар и неумишлено, обясняват

настоящите си неблагоприятия с миналото: „Ако геноцидът не беше взел баща ти, щях да съм по-облекчена и ти можеше да споделиш проблемите си с него“ (Berckmoes et al. 2017: 9). Самите деца независимо от етническия си произход възприемат наследството на геноцида по различни начини:

- икономически трудности (когато бащите липсват – убити са през геноцида или са осъдени на затвор);
- повече домакински отговорности (когато бащите липсват);
- съжаление (че нямат баща, дядо, чичо, ако са избити в геноцида или са в затвор);
- страдание от това, че майките им са страдали;
- били са свидетели на конфликти и насилие в семейството;
- социално изключване (заради репутацията на някой от родителите);⁹
- чувстват, че за някои неща не се говори.

Roth et al. (2014) смятат, че наличието на посттравматично стресово разстройство (ПТСР) при майки, оцелели от геноцида, не се асоциира пряко с емоционалните и поведенческите проблеми на децата (като депресия, тревожност, агресивно или антисоциално поведение). Според тях излагането на майката на насилие в родителското ѝ семейство, когато е била дете, е основен рисков фактор за проблемите на собственото ѝ дете и носи реалната опасност за детското психично здраве.

Shrira et al. (2019) изследват оцелели от геноцида, от които 60 % са със симптоми на ПТСР или КПТСР¹⁰, а 40 % – без. Авторите съобщават, че децата на изследваните лица, които страдат от ПТСР или КПТСР, имат повече симптоми на вторична травматизация в сравнение с децата на родители без ПТСР. Освен това родителите с КПТСР и техните деца имат по-ниска степен на „резилианс“. Тези данни не доказват пряко влияние на геноцида върху емоционал-

⁹ Лошата репутация не е задължително свързана само с участие в геноцида. Авторите споменават случай за жена хуту, която свидетелства в съда срещу свой съсед за извършени от него жестокости, в резултат на което той е осъден на затвор. В общността на хуту това се възприема като предателство и майката е стигматизирана, а детето чувства това и го преживява.

¹⁰ КПТСР (на англ. ез. CPTSD) се отнася за комплексно посттравматично стресово разстройство (Complex Post-traumatic Stress Disorder) – психологическо разстройство, което се развива при продължително, многократно преживяване на травма в ситуация, от която индивидът има малък или никакъв шанс да избяга. Вариант на КПТСР е многократното преживяване „сякаш отново се случва“ или „сякаш може да се случи всеки момент“ дори дълго време след преустановяване на травматичното събитие.

ните състояния на първо и второ поколение връзка, като е необходимо да се имат предвид и други фактори, като личностови особености, семейна среда и др.

За разлика от предходните две изследвания на оцелели от геноцида, в които няма сравнение с контролна група, Perroud et al. (2014) изследват две извадки от жени тутси – такива, които са били в Руанда по време на геноцида и са били пряко изложени на опасностите и на насилие, и такива, които през този период са били извън страната и не са били изложени на опасност за живота си; наред с жените тутси авторите изследват и техните деца.

Заклучението им е, че при преживелите геноцида жени и техните деца е налице трансгенерационното въздействие на травмата не само от клинична гледна точка (ПТСР), но и от биологична (епигенетични модификации на гена NR3C1). Тези резултати подкрепят идеята, че стресът на майката по време на бременност може да повлияе чрез епигенетични механизми върху развитието на мозъка и бъдещото поведение на плода; в конкретния случай геноцидът е бил главният стресор.

Rudahindwa et al. (2018) също провеждат сравнително изследване и констатираат, че децата на майки, които са били свидетели на геноцида и под някаква форма са били изложени на риск, е по-вероятно да проявят симптоми на ПТСР, отколкото децата на майки тутси, които не са били пряко застрашени или не са били свидетели на насилие по време на геноцида. Хипотезата на авторите е, че е възможен трансгенерационен ефект, породен от епигенетични модификации в чувствителен към стреса ген.

Цитираните изследвания стигат до различни резултати, но това не е основание да се противопоставят. Действително трудно е да се докаже причинно-следствена връзка между преживените насилия и последващите психични проблеми, в този смисъл заключенията на Roth et al. и Shriga et al. са коректни, защото са изведени на базата на избраните от тях изследователски процедури.

Както става видно, изследванията на Perroud et al. и Rudahindwa et al. водят до други резултати и заключения. Можем да изградим обединяваща хипотеза, като допуснем, че развиването на клинични симптоми е резултат не от едно, макар и огромно по мащаб, стресово събитие като геноцида, а е резултат от т.нар. „кумулятивен стрес“, в който няколко силни фактора влияят и се натрупват (като личностови особености, семейна среда, социална среда и т.н.) и в определени ситуации (като преживяването на гено-

цид) някои индивиди са по-предразположени към развиването на ПТСР, което впоследствие предават на децата си.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА ТЕОРИЯТА ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА

Наред с безспорните си предимства за разбирането на съвременното състояние и проблемите на общностите теорията за историческата травма носи и потенциални рискове, както и някои ограничения, по чието преодоляване е важно да се работи в бъдеще.

Първо, освен че утвърждава колективната история и намира обяснение за настоящите неблагоприятия в минали щети, парадигмата на историческата травма носи риска от утвърждаване на усещането на групи и техните членове като жертви, докато същевременно вмениява чувство за вина на други десетилетия и векове след събитията. Тази модерна „култура на жертвата“, както образно можем да се изразим, често подтиква хората да се самовъзприемат като жертви и е довела до спорни компенсаторни политики, като например т.нар. „позитивна дискриминация“ в САЩ, която се налага със заявката, че компенсира социалните и психологическите последици от робството.

Второ, съществува риск от възможни некоректни исторически аналогии с холокоста. Прави впечатление например честото сравнение на холокоста с третирането на индианските народи въпреки сериозните разлики между видовете травма и между последициите за оцелелите и техните наследници. Обикновено застъпниците на теорията за „индиански холокост“ се аргументират с жертвите, понесени от коренните народи на Америка заради експанзията на европейските нашественици и заселници. Действително има достатъчно данни за насилия, дислокация и културно потискане, водени от подбуди, които в голяма степен са расистки и в някои случаи – геноцидни, но всъщност повече жертви са дадени не поради целенасочена политика за унищожение, а поради заболявания, пренесени от Европа, към които местните хора са нямали имунитет и не са имали време да развият такъв (Kirmayer, Gone & Moses 2014). Впрочем по аналогичен начин откриването на Американските донася в Европа епидемии от нови, непознати болести, като сифилис. Това обаче по понятни причини не се разглежда като „геноцид на индианците над белите“.

Трето, трябва да подхождаме внимателно към прякото свързване на миналите травми с поредица дезадаптивни поведения в настоящето (по отношение на здравен статус, отпадане от учили-

ще, безработица, повишени нива на насилие и престъпност и др). Разбирането за неразрешена историческа мъка допуска, че травматичните събития, претърпени от общностите, се отразяват негативно върху следващите поколения, като водят до бъдещи проблеми в индивидуалния живот на техните потомци. Този елемент на теорията има своите слаби страни, тъй като е изключително трудно да се установят определени причинно-следствени връзки между поколенията в случай на историческа травма. Проучванията са ретроспективни и наситени с пристрастия при припомняне.

Kirmayer, Gone & Moses (2014) отбелязват, че ако с днешна дата хората приписват проблемите си на минали събития, това в действителност не доказва причинно-следствена връзка.

Всъщност колкото по-популярна става една теория, толкова по-вероятно е хората да си обясняват своите социални и индивидуални проблеми чрез интерпретацията, която тази теория им предлага. Kirmayer, Gone & Moses са критични към концепцията на Brave Heart & DeBruyn в още едно отношение: те се позовават на изследвания на холокоста и настояват, че децата на оцелелите от двете общности споделят сходни модели на поведение и симптоми, но пропускат факта, че в по-голямата си част децата на оцелелите от холокоста се справят по-добре от родителите си по редица конвенционални непсихиатрични индикатори, като образователни постижения и доходи.

В много индиански общности обаче това не е така. Напротив – в някои от тях нивата на самоубийства, алкохолизъм и домашно и сексуално насилие са много по-високи от средните за страната, като при това повишаването им се е случило през последните 20 години. Това предполага, че дори травматичните преживявания на предците да имат причинно-следствена роля, очевидно има други причинно-следствени фактори, които съществено допринасят за проблемите на съвременните поколения (Kirmayer, Gone & Moses 2014: 311).

Четвърто, трябва да се вземат предвид и случаите, в които липсват данни за вторична травматизация сред потомците на травматични събития. Така например метаанализ на 32 изследвания, направен от Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg & Sagi-Schwarz (2003), заключава, че „в набор от адекватно проектирани неклинични проучвания не са открити доказателства за влиянието на травматичните преживявания на холокоста на родителите върху техните деца. Вторичната травматизация се появи само при проучвания върху клинични участници, които бяха стресирани по други причини“ (Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg & Sagi-

Schwarz 2003: 459). Наличието на травматизация при лица с клинични симптоми „по други причини“ предполага в бъдеще повече научни проучвания да изследват и съпоставят различни статични и динамични фактори, които могат да влияят на резултатите, за да се стигне до задоволителни и представителни резултати за картината на травматичното въздействие при потомците на претърпелите геноцид и други насилнически практики.

Пето, към момента са направени редица изследвания на представители на различни общности и култури, при които са използвани различни инструменти, но не са провеждани големи сравнителни международни изследвания. Използвани са и разнообразни изследователски методи – въпросници, интервюта, диагностични наблюдения, анализ на клинични данни, а това също допринася за диверсифицирането на резултатите.

За да се изяснят по-добре особеностите на последствията от миналите травми, е важно да се провеждат повече кроскултурни проучвания с по-големи извадки от населението по една методика.

Също така е важно в кроскултурен мащаб да се проучат и сравнят особеностите на различните групи, претърпели травма, защото в различен социален и исторически контекст е вероятно травмата да се преживява по различен начин както на индивидуално, така и на междупоколенческо ниво.¹¹ Това може да даде цен-

¹¹ Например по-бързото възстановяване на евреите от последствията на холокоста, отколкото на индианците от загубата на традиционните им земи и култура, може би е свързано с това, че евреите са част от бялата раса, те са създатели на глобалната аврамитична култура, която доминира и в Европа, и в Америка, и за тях е било по-лесно да се върнат към начина на живот, който е традиционно техен и част от техния светоглед. Евреите преди холокоста са имали изключително силно присъствие в социалния и културния живот на Европа и след 1945 г. отново се връщат към този живот независимо от травмите и страдания. За афроамериканците и коренните американски народи такова връщане към традиционния им живот никога не се е случило, те не са били част от доминиращата култура в Америка. В Америка евреите са част от „белия“ начин на живот, въпреки че са нехристияни, а коренните американци е възможно да приемат християнството, но остават извън начина на живот на белите. Показателно в този смисъл за статута на еврейството е прочутото писмо на Джордж Вашингтон до синагогата Тоуро – най-старата синагога в Америка, построена през 1763 г. в Нюпорт, Роуд Айлънд (Повече подробности: на <https://www.tourosynagogue.org/history-learning/gw-letter>). Друг фактор, който е възможно да е повлиял положително за по-бързото преодоляване на ефекта от травмата при евреите, е, че след Втората световна война голяма част от оцелелите мигрират в Израел, където имат възможността отново да бъдат държавотворен народ и да създадат своя държава – институционализиран инструмент за взаимна подкрепа и самозащита на общността, чрез който да гарантират нейното оцеляване и развитие според собствените ѝ норми и културни традиции.

на информация за различията не само във възприемането на травматичните ситуации, но и в стратегиите за справяне примерно на лакота в САЩ, на евреите и на тутсите в Руанда.

Шесто, необходимо е да се потърсят онези фактори – нека ги наречем „силни страни и добродетели на характера“ по думите на Peterson & Seligman (2004), – които в условията на травматичния опит са помогнали на определени индивиди да преодолеят изпитанията или на техните потомци – да избегнат негативните влияния на миналата травма. Braga et al. (2012: 8) говорят за модели на резилианс, а това са тези личностни качества и начини на мислене, които са свързани със запазването на психичното здраве. Тяхното по-добро познаване би спомогнало за развитието на релевантни психотерапевтични и социотерапевтични интервенции на терен.

Изброените слабости и ограничения на теорията сигнализируют за два потенциални риска: първият е опасността от идеологизиране на теорията за историческата травма и превръщането ѝ в идеологически и политически инструмент за мобилизация на социални движения; вторият е за научната валидност и липсата на структура в методологическата рамка на проведените изследвания.

По първия риск трябва да отбележим, че вече има идеологии, които се облягат на убедеността за належащи компенсации за миналото. Такива са национализмът и движението за социална справедливост, чиито претенции за историческа или социална компенсация и репарации в крайните си форми могат да стигнат до сериозни претенции и дори агресия спрямо други групи, държави или правителства. Когато изискването за компенсация за миналото се изразява под претекста за „национална историческа справедливост“¹², то може да начертае нови зони и сценарии за бъдещи поли-

Изграждането на модерен Израел има и сублимационен елемент – преодоляване на травматичния опит чрез съзидателност. Индианците никога не получават такъв шанс за независимо развитие – напротив, има случаи, когато, веднъж релокирани, те са били обект на последващи премествания, без да е търсено мнението им.

¹² Пример за това е претенцията на т.нар. „дашнаци“ (арменски социалисти националисти с официално име Арменска революционна федерация) за обединена Армения. Основната им цел е териториалното разширение на Армения в границите ѝ според Севърския договор от 1920 г., който конструира арменската държава в голяма степен в нейните исторически и даже митологични средновековни граници и ѝ осигурява излаз на море. Арменският национализъм, който през XX и XXI в. доказва, че е жива и активна идеология, вижда естественото и справедливо решаване на арменския въпрос чрез постигането на тези граници, като към тях се добавят и територии, които не са включени в Севърска Армения: областите Нахичеван и Нагорни Карабах в Азербайджан и Явах в Грузия (Карта на обединена Армения според „Дашнакцутюн“ може да се види тук: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Armenia).

тически и междуетнически конфликти, а когато е предявено под формата „социална справедливост“¹³ в рамките на една държава, може да влезе в конфликт с принципите на равноправието и меритокрацията, които са основополагащи за демократичните общества.

Че съществува подобен риск от идеологизиране на концепцията, виждаме и в позицията на Gope, че в дневния ред на привържениците на ИТ е да политизират и историзират „социалните патологии“ или „личните проблеми“ сред коренните народи (Braga et al. 2012: 758). Maxwell (2014) признава необходимостта от исторически анализ за разбирането на съвременните проблеми на общностите, но също отбелязва, че привържениците на историческата травма като диагностична категория обикновено лансират силно опростени версии на колониалната история, които не оставят място за многообразието и особеностите на историите на коренните народи.

В този контекст някои изследователи предлагат историческата травма да се концептуализира като форма на публичен разказ, така че да се измести „изследователският дискурс от изключителното търсене на минали причинно-следствени променливи“ (Mohatt et al. 2014: 128). Предлагайки да разглеждаме историческите травми като разкази, те не отричат истинността на миналите травматични събития. Разказвателната концептуализация по-скоро пренасочва акцента от клиничната перспектива към общностната – как историческите събития са представени и как са

¹³ Пример за това е „политиката на идентичността“, която се фокусира върху защитата на правата и интересите на отделни групи и общности, а не толкова върху универсалните човешки права и споделени ценности. Сред най-изявените ѝ защитници са т.нар. „воини за социална справедливост“ (Social justice warriors, съкратено SJW), както са наричани от своите критици някои активисти, борещи се за постигане на справедливост за потиснати и онеправдани групи и за техните членове, когато принадлежността им към тези социални групи е била повод за дискриминация и несправедливост преди и сега. Единият начин да се постигне това е чрез преразпределение на възможности, привилегии, ресурси и блага – т.нар. „позитивна дискриминация“. Например някои американски щатски университети приемат кандидати афроамериканци дори ако академичните им постижения са по-слаби, заради налагания принцип на повече „разнообразие“. Германското правителство определи квота за жени на управленски позиции в компаниите, а все повече се налага идеята за квоти и в изборните листи на партиите. Другият начин, по който SJW се стремят да постигнат своята идея за „справедливост“, е чрез публично застъпничество за законодателни мерки, които преследват отхвърлянето, дискриминацията или обидата на базата на принадлежност към считана за онеправдана група (например Bill C-16 в Канада от 2016 г. разглежда конкретно джендър идентичността).

свързани със здравните проблеми на хората днес, какъв смисъл и дискурс създават днес (Mohatt et al. 2014: 130).

Ето защо не бихме приели по подразбиране презумпциите, заложи в някои айтеми от горесцитираното изследване на Whitbeck et al., и по-конкретно, че ранната смърт, загубата на уважение към възрастните, липсата на уважение към традиционните пътища или алкохолизмът са загуби, причинени от белите. Например ранната смъртност често е резултат от начина на живот и някои грешни поведенчески модели, но сме склонни да изразим съмнение, че средната продължителност на живота на коренните народи в Америка днес е по-ниска от тази през XVIII в., когато те са живели без вредните влияния на европейските заселници. Разминовенията между ценностите на различните поколения и проявите на неуважение към възрастните са глобален феномен на съвременното, който не подминава и държави, като Китай, Япония и Корея, които не са били завладени от белите.

Традиционните пътища и духовни практики също губят своята стойност за много млади поколения и това е видно за всички общества и култури, които живеят взаимосвързани в глобалния свят. Повишаването на нивата на злоупотреба с алкохол и наркотични вещества също е световен проблем.

В този смисъл, приемайки, че белите са причинили на заварените американски народи поредица неблагоприятия и загуби, трябва да сме внимателни за техния обхват. Ако трудностите на членовете на тези общности се обясняват само с историческата травма, но се избягва темата за личната отговорност за живота им, това може да се превърне в удобно и лесно оправдание за личните им провали и в идеология, агресивно изискваща компенсаторна „справедливост“.

Вторият риск на теорията за историческата травма засяга научната валидност и методологическата страна на изследванията. „Продължава дебатът за *трансгенерационното предаване на травмата* поради методологични недостатъци в проучванията, изследващи това явление, като използването на неслучайни извадки, липсата на контролна група, малки размери на извадката, неясна дефиниция на „травмиран родител“ или използването на невалидни инструменти за оценка“ (Roth et al. 2014: 2). От своя страна Gone е на мнение, че няма консенсусно приети диагностични критерии за ИТ (Roth et al. 2014: 758).

Провеждането на повече количествени изследвания може да открие кои механизми и канали на предаване на историческия

травматичен опит са най-разпространени или имат отношение към негативните състояния на потомците днес. Необходимо е да се изследват и разберат по-добре динамичните измерения на предаваните исторически спомени и начините на тяхното предаване. Въобще необходими са следващи широкомащабни изследвания, за да се проучат дългосрочните ефекти на травматичните преживявания върху следващите поколения.

Ограниченията и слабостите на теорията за историческата травма ни най-малко не я лишават от нейната основателност. Като се има предвид сравнително скорошната поява на термина, е разбираемо да липсва консенсус за концепцията и в интерпретирането ѝ да се използват различни подходи. От една страна, Brave Heart споменава, че е повлияна на психоаналитичната парадигма, която, както е известно, има качествен подход в изследването на несъзнаваните процеси, чрез които се проявява психичното съдържание (Smith College School for Social Work 2015).

От друга страна, Gone и Roth акцентират върху методологията, представителността и психометричните показатели. В действителност за изкристализирането на теорията са необходими както дълбочината на психодинамичната перспектива, така и прецизността на психометричното направление; необходими са както качествени, така и количествени методи. Бъдещето в изследванията на ИТ е да се достигне до ясна информация за процесите на формиране на травмата и нейните проявления.

Защото при всички възможни забележки към теорията е справедливо да признаем, че независимо по какъв път си създаваме своята представа за себе си и за общността си, независимо дали има доказана каузална връзка между събитията в миналото и живота ни в настоящето, веднъж случила се, представата защо и как сме станали това, което сме, се превръща в част от сложната динамика на психичния ни живот, става част от нашата психична реалност и двигател на поведението ни.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА

През последните години фокусът на научните изследвания все повече се насочва от изследването на трансгенерационните последици на колективната травма към търсенето на пътища за тяхното преодоляване. В следващите редове ще обобщим всички тези опити в две категории – възстановителни практики и терапевтични интервенции.

ВЪЗСТАНОВИТЕЛНИ ПРАКТИКИ

Концепцията на т.нар. „възстановителни практики“ има за стартова точка интереса и позицията на жертвата и нейното право да изговори и сподели чувствата си и да каже на извършителя какво е преживяла. От друга страна извършителят получава възможност да признае извършеното зло и да изрази съжаление. Целта на възстановителните мерки не е налагането на наказание или санкции (което е приоритет на наказателното правосъдие), а намирането на отговор и решение на въпросите как ще продължим да живеем след това; как ще споделяме едно пространство; можем ли да възстановим разрушеното доверие и да гарантираме, че миналото няма да се повтори; какво да направим, за да не останем завинаги в миналото.

Възстановителните практики намират място в широк спектър от ситуации на конфликт, в който едната страна е пострадала или жертва – на индивидуално ниво, в малки групи, между групи и общности, между държава и общност. Практиките се развиват и изследват най-вече от социалните науки и се прилагат в различни сфери – публични политики, административни и политически решения, помагащи професии.

Преди всичко всяко действие за публичното валидиране, признаване и приемане на травматичния опит в миналото е възстановително по същността си. Fogelman (2008) констатира съществена разлика между второто и третото поколение оцелели от холокоста: когато светът признае, оцени и валидира както страданията, така и устойчивостта на оцелелите, това променя възприятията им – ако за първото поколение водеща е била вината, че е оцеляло, за второто срамът, че „евреите са отишли на заколение като овце“, за третото поколение водещи са гордостта от оцеляването, липсата на страх от антисемитизма и моралното задължение да продължат да говорят за случилото се с техните предци.

Идеята, че приемането и публичното признаване на геноцида фасилитира преодоляването на синдромите на ИТ, кореспондира с хипотезата на Brave Heart, че непризнаването на правото на потърпевшите и техните потомци да скърбят за претърпените загуби засилва симптомите на травмата.

Директорът на Центъра за изследвания на паметта и свидетелствата в Уилфред Лорие Юнивърсити проф. Марин-Домине също подчертава значението на публичното и политическото признаване на миналите травматични събития, акцентирайки не върху психологическото, а върху политическото измерение на процеса.

Според нея политическото ангажиране и действие са ключови за помирението в различни случаи на историческа травма, като робството, арменския геноцид, експлоатацията на китайските работници при строителството на железопътните линии в Британска Колумбия (The Agenda with Steve Paikin 2017).

А такива политически стъпки вече се правят в някои държави. Федералното правителство на Австралия признава необходимостта от въвеждане на политика за постигане на справедлива компенсация и предприема пет конкретни действия за репарация:

- признаване и извинение;
- гарантиране, че няма да се повтори;
- мерки за реституция;
- мерки за рехабилитация; и
- парична компенсация (Human Rights and Equal Opportunity Commission 1997).

Австралийският Social Justice Report представя данни, че процесът на репарации спрямо коренните аборигени в Австралия тече успешно, включително и чрез изплащане на финансови компенсации (Human Rights and Equal Opportunity Commission 2008).

Според Aintablian et al. (2018: 237) прошката от страна на потърпевшите може да е критичен фактор за справяне с трансгенерационните проблеми на психичното им здраве, но този процес зависи и от другата страна. В случая с арменците, докато Турция отказва да признае арменския геноцид, сред арменците ще има ретравматизация, негативните емоции ще продължават да съществуват сред тях и ще предизвикат проблеми, свързани със здравето.

На ниво индивид и малка група заслужава внимание опитът на психолога Dan Bar-On, който фасилитира срещи между потомците на нацистки извършители и оцелели евреи. Той използва метода на личното разказвачество, за да помогне на двете страни да споделят личните си преживявания, свързани с колективната си памет, и да надмогнат, доколкото е възможно, антагонизма между колективната травма на едните и колективната вина на другите (König & Reimann 2018: 23).

ТЕРАПЕВТИЧНИ ИНТЕРВЕНЦИИ И НАМИРАНЕ НА СМИСЪЛ

Съществуват различни методи за преодоляване на последствията на историческата травма – индивидуална терапия, групова работа, психодраматични дейности, разказване на истории, процеси за истина и помирение, образователни форуми, дейности за ак-

тивизиране и програми за овластяване (Tint 2011). Но те са методи за работа и инструменти за постигане на желана цел и затова е важно да е ясна целта на интервенцията. Ще се съгласим с тези изследователи, които настояват, че целта трябва да бъде намирането на смисъл за бъдещето.

Frankl (1985) вярва, че откриването на смисъл да се живее е най-силното средство за преодоляване на травмата. В класическия си труд „Man’s Search for Meaning“ той обсъжда темата за значението на вътрешните психологически ресурси на личността, поставена в крайно лоши, унижителни и опасни условия, като съумява авторефлексивно да изследва своя личен опит в нацистките концлагери. Именно способността на човека да намира смисъл е ключов елемент за резилианса и затова осмислянето на миналото е мощно терапевтично средство за преодоляване на последствията от ИТ.

Подобно е разбирането на драма терапевта Armand Volkas (2003), който заявява: „Моята работа с историческата травма е за търсенето на смисъл. (...) За това как травмата се предава от поколение на поколение. За преработването и интегрирането на сложните емоции, които възникват, когато се сблъскаме с историята по личен начин. За изследването на това, което се случва, когато личното и колективното се съберат – когато историята на един човек стане история на цял народ“.

В Канада сред общностите на местните коренни народи се работи в направлението на т.нар. „културно чувствителна терапия“ чрез програми за изцеление, съобразени с техните културни практики и традиции. Под „изцеление“ се разбира „развиващ се процес на самотрансформация, характеризиращ се с признаване на миналата лична болка, справяне със собствените проблеми чрез разкриване и катарзис, изследване на себе си чрез последователна интроспекция, работа върху себе си за подобряване на саморазбирането и намиране на своя лична цел като човек с коренен произход – това преориентира и мотивира уязвимия и ранен „Аз“ към обновена и смислена ангажираност в света“ (Gone 2009: 758).

Тук е мястото да споменем, че Brave Heart et al. (2011: 286) и Brown-Rice (2013: 127) също се застъпват за включване на традиционните индиански лечебни методи към основните подходи за консултиране.

Създаването на пространство и даването на възможност да се разказва за миналата травма също са средство за преодоляване на ИТ. Както отделната личност има нужда от време, за да започне да говори, за да преодолее последствията от травмата, да се възста-

нови и да се върне към живота си, така и при общностите, пострадали от колективна травма, наративът на общностната травма може да се започне чак при следващите поколения (Audergon 2004: 20 – 21).

O'Loughlin (2009) подчертава ползите на наративната терапия за изцелението на травмата сред австралийските аборигени и препоръчва по-широкото застъпване на разказвачеството в образованието на децата, защото то би им помогнало не само да говорят за вярвания и митове, но и да назовават това, което чувстват във връзка с историческата съдба на общността си.

Сред арменската диаспора в САЩ Калайджиян прилага своя биопсихосоциален и духовен модел в шест стъпки: 1) оценка, 2) изразяване на чувства, 3) съпричастност и утвърждаване, 3) откриване на положителен смисъл, 4) разпространение на информация, 5) диафрагмени дихателни упражнения и 6) съобразяване с тялото. Моделът на Калайджиян се стреми да обхване континуума ум-тяло-дух и да работи върху няколко аспекта на травматичното събитие, като нейният подход също цели намирането на смисъл (Kalayjian & Weisberg 2002: 261 – 262).

Kellermann (2004) използва метода социодрама за работа с колективна травма и за преодоляването на повтарящите се през поколенията сценарии на омраза и отмъщение. Социодрамата е приложима в широк спектър от социални и политически ситуации – от работа с хора, изселени от домовете си след чернобилската ядрена авария, и с техните деца до разрешаването на конфликти между антагонистични групи или помирение след война.

König & Reimann (2018: 22 – 23) предлагат за справяне с последиците от ИТ да се използва концепцията на т.нар. „теории на промяната“. Според тях междупоколенческата травма може да бъде преодоляна само ако:

- съществуват сигурни форми на емоционална връзка и психологически структури и инфраструктури;
- процесът на интеграция помага за преодоляване на дисоциацията; и
- на иначе необясними преживявания и явления се дава пространство и логическо, рационално значение.

По-горе, дискутирайте ограниченията в теорията за ИТ, спомнахме, че е важно да се изследват силните страни на характера, които са помогнали на някои оцелели от холокоста да се справят с травмата. В тази насока работи Goodman (2013), който използва генограмата като инструмент за проучване не само на трансгене-

рационната травма, но също и на моделите и механизмите за справяне през поколенията и на патерните на резилианс.

ИСТОРИЧЕСКАТА ТРАВМА КАТО КЛЮЧ ЗА РАЗБИРАНЕ НА НАСТОЯЩЕТО И БЪДЕЩЕТО

Теорията за историческата травма предлага логично обяснение на начина, по който се появяват и протичат различни психологически процеси на индивидуално и групово ниво, но нейният потенциал е много по-голям. Тя може да допринесе за по-ясното разбиране на генезиса на междугруповите проблеми и за търсенето на решения за преодоляването им. И може би най-важното е, че знанието ни за нея би било от полза за прогнозирането на бъдещето и за превенцията на бъдещи проблеми и конфликти.

Staub (2006) смята, че помирието е изключително важно за предотвратяване на ново насилие в държави като Руанда, където групите продължават да споделят една и съща територия и след трагичните събития.

Споразуменията между враждуващи групи и народи обаче много често не са ефективни, защото: 1) не могат да бъдат изпълнени по подходящ начин; и 2) сами по себе си не променят достатъчно психологическите реалности на членовете на групата, създадени от миналата история, а пример за това са споразуменията между израелци и палестинци (Staub 2006: 868). За културните традиции е характерно свързването на миналото с настоящето, което дава различно разбиране на понятието „психично време“ – очевидно то съвсем не е линейно и затова се съгласяваме със Zerubavel, че миналото и настоящето не са отделни единици.

Именно това носи в себе си генезиса и на бъдещи конфликти, подчертан в коментара на Fuhr: потомците са чувствителни към опасността от бъдеща травма и са способни да реагират на ситуации, които възприемат като заплаха. Преживелите насилие са унижени и уязвими и виждат света, другите хора и особено членовете на групи, различни от техните собствени, като опасни. Без подкрепа, за да преодолеят психологическите травми, в случай на нов групов конфликт те трудно ще мислят за нуждите на другия или ще му се доверят, така че да постигнат мирно разрешаване на конфликта. Когато възприемат заплаха, те са способни да нанесат удар, вярвайки, че трябва да се защитават, но всъщност по този начин стават извършители (Fuhr 2016: 871). Това води до „омагьосан

кръг“ на повтарящи се модели на мислене и поведение – за себе си, за другите, за взаимоотношенията между тях.

Интересен пример в това отношение е държавата Израел. Създадена непосредствено след холокоста, тя материализира вярването, че евреите се нуждаят от свое собствено политическо и жизнено пространство, в което да бъдат защитени и по-малко зависими от променливите настроения в други общества. Но желанието на Израел да се защити от враждебното към него арабско обкръжение постепенно се трансформира в настъпление за разширяване на това политическо пространство.

Военното присъствие на Израел на Западния бряг на река Йордан и на Голанските възвишения може да е разбираемо и обяснимо (като се има предвид пълното отричане на съществуването на Израел от страна на съседите в близкото минало и войните, водени от тях, в които младата еврейска държава е нямала друг избор и е била длъжна да се защити), но сега провежданата израелска политика на колонизиране и демографска промяна чрез създаването на нови еврейски селища в тези територии противоречи на международното право¹⁴ (United Nations 2016) и ни се струва, че в голяма степен това се дължи именно на нагласите, които историческата травма е създала.

Трансгенерационното предаване на „национална тревожност“ сред евреите (вж. по-горе Fuhr) деформира възприемането на реалността или дава по-ограничен набор от интерпретации и възможни реакции, а това проличава и в политическите им избори и действия. Наред с това съществуват поне още два фактора: първо, идеологията на еврейския народ в древността е била здраво свързана с вярването за неговата богоизбраност и право да владее определени територии; и второ, след потушаването на бунта на бар-Кохба и прогонването на евреите от Юдея през II в. (също травматични събития от голям мащаб) връщането в Обетованата земя става съществена част от нея.

В резултат на съчетанието на всички тези фактори днес виждаме последователна политика за привличане на нови заселници от диаспората, стремеж към доминация над противниците, включително с често нересипрочни по сила отговори на палестинските

¹⁴ Становището на международната общност, че заселването на окупираните територии е нарушение на международното право, е изразено в редица документи на Обединените нации. Последното потвърждение на тази позиция е Резолюция № 2334 на Съвета за сигурност на ООН от 2016 г.

провокации, и системно провеждана териториална и демографска експанзия в окупираните територии.

Така, както историята многократно е засвидетелствала, жертвите в удобен момент се превръщат в агресори. Благодарение на това из планетата ни постоянно се пораждат нови конфликти и се възобновяват стари вражди, потисници и жертви разменят местата си, появяват се нови травми и страдания, които чакат своето възмездие и отплата.

Концепцията за историческата травма е средство за разбиране на собствената (и на други народи) историческа съдба, както и за формирането на емоционални преживявания, нагласи и поведения в настоящето. Тя дава стимул на социалните науки, и най-вече на психологията на мира, за развиване на практики за работа с трансгенерационните травми, за усъвършенстване на методите за помиряване и за редуциране на негативните ментални и поведенчески модели на следващите поколения.

Но концепцията за ИТ вече не е само научен въпрос в рамките на психологията – тя отива отвъд нея, в полето на политиката и управлението. Ако политиките осъзнават значението на ИТ в психичното конструиране на миналото, настоящето и бъдещето, това ще им помогне да подхождат държавнически и да търсят устойчиви управленски решения, като неутрализират влиянието на наследените исторически травми и комплекси и избягват повтарянето на стари грешки.

Следователно ролята на историческата травма и нейните проявления в бъдещето стават важни от гледна точка на националната и международната сигурност. Тя би следвало да се изследва все по-задълбочено и да се отчита като фактор, влияещ при вземането на решения в политическия процес. България не трябва да изостава от тази тенденция по две причини: първо, собствената ни съдба е повлияна от определени исторически събития, за които считаме, че са довели не само до еднократни колективни травми, а и до историческа травма;¹⁵ и второ, освен добре известните, но отдалечени във времето и/или пространството, класически случаи на историческа травма, в геополитически план сравнително близо до нас има райони с активни или „спящи“ конфликти с потенциал за развитие на исторически травми и следва да отчитаме риска при определени обстоятелства страната ни да бъде засегната по няка-

¹⁵ Тук е уместно да анонсираме, че ще посветим отделно емпирично изследване на трансгенерационното предаване на колективна травма сред популации от българи във връзка със събития, случили се преди повече от век.

къв начин от бъдещите процеси там. Сред тези рискови райони можем да посочим следните:

– Кипър (разселването на гърците и турците в двете части на острова след окупацията на Северен Кипър през 1974 г., придружено със загубата на домове и земя, както и незаконната демографска промяна в северната част на острова, настъпила след заселването на колонисти от Турция);

– Бивша Югославия (етническото прочистване, извършено най-вече от страна на сръбските паравоенни формирования над бошняци и хървати на територията на Босна и Херцеговина, както и взаимното изстребление и прогонване на сърби и хървати в т.нар. „Република Сръбска Краина“ на територията на Хърватия; взаимното прогонване и прочистване между албанци и сърби в Косово);

– Крим (първо депортацията на кримските татари през 40-те години на XX в. и изгнанието в продължение на 45 години в средноазиатските републики на СССР, а впоследствие и окупацията на полуострова от Руската федерация през 2014 г., довела до редица дискриминационни практики над местните татари, включващо забрана на кримско-татарския меджлис и осъждане на редица лоялни към Украйна татарски дейци в нарушение на международните правни норми);

– Донбас (войната на проруските сепаратисти срещу правителството на Украйна, довела до хиляди загинали и около милион и половина вътрешно разселени лица и приблизително още толкова бежанци в съседни държави);

– Абхазия (окупацията на автономната област от абхазки сепаратисти, подкрепени от руските въоръжени сили, довела до над 10 000 жертви и около 250 000 грузински бежанци в останалите части на Грузия);

– Азербайджан (окупацията на почти цялата автономна област Нагорни Карабах от арменски сепаратисти и на значителни територии извън границите на областта, които са с преобладаващо азерско население и където в противоречие с Четвъртата женеvsка конвенция¹⁶ се променя демографската картина – на мястото на азерските бежанци се заселва арменско население).

Тези гнезда на конфликт от последните десетилетия не само създават колективна травма за потърпевшите групи и влияят не-

¹⁶ Според чл. 49 от Конвенцията окупационната сила няма право да евакуира населението на окупираните територии, както и да прехвърля свое цивилно население в тях (Пълният текст на документа може да бъде намерен тук: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf).

гитивно на психологическото им благополучие и на начина им на живот, а нещо повече – чрез механизмите на историческата травма те имат огромен потенциал да влияят на политическите избори и решения на следващите поколения. Това трябва да се има предвид от политическите анализатори и стратегии в усилията им за постигане на устойчив мир в тези региони.

ПРОЕКЦИЯ В БЪДЕЩЕТО – ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ИСТОРИЧЕСКА ТРАВМА

В следващите редове ще направим опит да илюстрираме този механизъм чрез проекция в бъдещето на един действителен пример. Хипотезата ни се опира на разбирането, че „всяко травматично преживяване нанася рана колкото на настоящето, толкова и на бъдещето“ (Борадори 2004: 221). Става дума за азербайджанците от Нагорни Карабах и окупираните области на Азербайджан. Ретроспективно и накратко историята на ожесточените междуетнически вражди в Армения и Азербайджан е изпълнена с взаимни погроми и стълкновения, които в ново време започват в края на 80-те години на ХХ в. и за няколко години водят до коренна демографска промяна на цели области, изтласкване на големи маси от азери и арменци съответно от Армения и Азербайджан и създаване на етнически по-хомогенни общества, без „враждебни“ елементи.¹⁷

Кулминацията на конфликта е отцепването на автономната област Нагорни Карабах, населена предимно с арменци, от състава на Азербайджан. От всички страни арменският анклав е обграден с азербайджанска територия, населена от азери. Ето защо арменските сепаратисти овладяват още седем административни района на Азербайджан и установяват сухопътна връзка с Армения, по която получават военна, логистична и човешка подкрепа. Лидерите на сепаратистите обявяват отцепената територия за Република Ар-

¹⁷ В случая под „враждебни“ елементи имаме предвид представителите на всеки от двата народа в другата държава. През ХХ в. азербайджанците са най-голямото етническо малцинство в Армения, което е стигало до 10 % от населението. След тяхната депортация Армения става изключително хомогенна държава в етническо отношение. В Азербайджан етническият състав на населението е значително по-разнороден. Наред с азерите и арменците в страната живеят редица коренни кавказки народи – лезгинци, авари, талиши и др., както и руснаци. От всички тези етноси единствено арменците извън Нагорни Карабах мигрират към друга държава (Армения), но в Баку и до ден днешен съществува малка арменска общност.

цах, но де факто тя е част от проекта за по-голяма Армения (Мелик-Шахназарян: 2013).¹⁸

Териториалното разширяване на Арцах по време на конфликта е съпроводено с насилствено прогонване на азерското население, включително и от районите, в които то е мнозинство. Най-известното и жестоко проявление на тази политика е нападението над градчето Ходжали. Машабът на дадените жертви е толкова голям, че дава основание на някои изследователи да говорят за „етническо прочистване“ (Дечев & Попов 2018), а самото събитие се превръща във важен елемент от колективната памет на азербайджанците и от тяхната идентичност (Garagozov 2010). Към настоящия момент в Азербайджан живеят около 250 000 азербайджански бежанци от Армения и около 600 000 вътрешно разселени лица поради конфликта в Нагорни Карабах. Според Върховния комисариат на ООН за бежанците Азербайджан е сред държавите с най-висок относителен дял на вътрешно разселени лица и бежанци на глава от населението (UNHCR 2009).

Нашата проекция в бъдещето предполага, че ако не се променят политическите обстоятелства, колективната травма от етническото прочистване в окупираните земи ще се трансформира в трансгенерационна травма и ще повлияе на следващите поколения азербайджанци. Преживелите събитията ще предадат на следващите поколения своята неотработена историческа мъка в резултат на претърпените исторически загуби на родна земя и домове, на близки през войната, на азербайджанското културно наследство на окупираните територии, а може би и на национално достойнство заради това, че са допуснали това да се случи. Материалните лишения и престоят в бежански лагери (в много случаи с продължителност 10 – 15 години) също са травматичен опит, който ще се предаде под някаква форма на потомците. Допълнително страдание ще предизвика знанието, че арменски колонисти от Армения се заселват в техните градове и села (Kucera 2018).

Като цяло второто поколение оцелели от прогонването би трябвало да има по-изразени депресивни симптоми и прояви на генерализирана тревожност отколкото връстниците, израснали в райони, далеч от обсега на войната и без непосредствен контакт с бежанците. Както преживелите прогонването, така и техните деца ще имат силно антагонистични чувства спрямо арменците, както и

¹⁸ Според Мелик-Шахназарян арменската нация страда от „пространствена недостатъчност“ и тя може донякъде да се компенсира с разширяване на контролираните от арменците земи на север, до река Кура, на територията на Азербайджан.

мисли за отмъщение, и ще са по-склонни да подкрепят политически лидери, които искат по-крайни действия спрямо Нагорни Карабах и Армения. Цялостната обществена атмосфера в следващите три-четири десетилетия ще е пропита с враждебност, недоверие и усещане за заплахата от страна на Армения, които в съчетание с желанието за поправка на историческата неправда ще формират обществените нагласи, културата и социалния живот, политическите избори и геополитическата ориентация на Азербайджан.

Ще направим уговорката, че тази проекция е само хипотеза, която дава широк простор за изследване на терен с потърпевщата популация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мирът е едно от най-желаните и ценени състояния на човечеството, но пълното му постигане все още остава невъзможно. Независимо че броят на въоръжените конфликти в световен мащаб намалява, с усъвършенстването на технологиите във въоръжението броят на жертвите и пострадалите не намалява, а напротив – нараства многократно. И колкото по-големи са измеренията на страданието, толкова по-силен отпечатък оставя то върху следващите поколения. Историята дава редица примери за това как историческите спомени и емоционалната обремененост подтиквават народите не към установяване на мир, а към вражда. От това как участниците в политическия процес и вземащите решения експлоатират колективната памет, и особено паметта за историческата травма, от това доколко изследователите изучават и прилагат интервенции за справяне с нейния емоционален компонент в много голяма степен зависят предотвратяването на бъдещи конфликти и постигането на устойчив мир и благоденствие за обществата и народите.

Литература

1. **Борадори**, Дж. Философия по време на терор: Диалози с Юрген Хабермас и Жак Дерида. София: Критика и хуманизъм, 2004.
2. **Дечев**, Т., Ив. Попов. (2018). Етническото прочистване в Ходжали през 1992 – отмъстителна жестокост или хладнокръвно пресметнат акт? – В: *Политика* и сигурност, 2(1), с. 34 – 56.
3. **Мелик-Шахназарян**, Л. (25 февруари 2013). Пространственна недостаточност Армения. [онлайн]. [прегледан на 25.08.2019]. <https://voskanapat.info/?p=1061>.

4. **Aintablian**, et al. (2018). Direct Ancestry to a Genocide Survivor Has Transgenerational Effects on Mental Health: a Case of the Armenian Population. – In: *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences*, 7(4), pp. 233 – 239.
5. **American** Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 5th ed. Arlington, VA: American Psychiatric Association, 2013.
6. **Assmann**, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. – In: *New German Critique*, No. 65, Cultural History/Cultural Studies, Spring – Summer, 1995, pp. 125 – 133.
7. **Audergon**, A. (2004). Collective Trauma: The Nightmare of History. – In: *Psychotherapy and Politics International*, 2(1), pp. 16 – 31.
8. **Berckmoes**, L., et al. (2017). How Legacies of Genocide Are Transmitted in the Family Environment: A Qualitative Study of Two Generations in Rwanda. – In: *Societies*, 7(24), pp. 1 – 18.
9. **Braga**, L. L., M. F. Mello & J. P. Fiks. (2012). Transgenerational Transmission of Trauma and Resilience: a Qualitative Study with Brazilian Offspring of Holocaust Survivors. – In: *BMC Psychiatry*, 12(134), pp. 2 – 11.
10. **Brave Heart**, M., L. M. DeBruyn. (1998). The American Indian Holocaust: Healing Historical Unresolved Grief. – In: *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*, 8(2), pp. 60 – 82.
11. **Brave Heart**, M. (1999). Gender Differences in the Historical Trauma Response Among the Lakota. – In: *Journal of Health & Social Policy*, 10(4), pp. 1 – 21.
12. **Brave Heart**, M. (2003). The Historical Trauma Response Among Natives and Its Relationship with Substance Abuse: A Lakota illustration. – In: *Journal of Psychoactive Drugs*, 35(1), pp. 7 – 13.
13. **Brave Heart**, M., et al. (2011). Historical Trauma Among Indigenous Peoples of the Americas: Concepts, Research, and Clinical Considerations. – In: *Journal of Psychoactive Drugs*, 43(4), pp. 282 – 290.
14. **Brown-Rice**, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. – In: *The Professional Counselor*, 3(3), pp. 117 – 130.
15. **Coman**, A. (2015). Collective Memory, Psychology of. – In: *Wright, D.* (ed.) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd ed. Elsevier, pp. 188 – 193.
16. **Danieli**, Y. (2007). Assessing Trauma Across Cultures from a Multi-generational Perspective. – In: *Wilson, J. P., So-Kum Tang, C. C.* (eds.) *Cross-Cultural Assessment of Psychological Trauma and PTSD*. New York: Springer, pp. 65 – 89.
17. **Danielian**, J. (2010). A Century of Silence: Terror and the Armenian Genocide. – In: *The American Journal of Psychoanalysis*, 70, pp. 245 – 264.
18. **Doucet**, M., M. Robers. (2010). Generational Trauma, Attachment, and Spiritual/Religious Interventions. – In: *Journal of Loss and Trauma*, 15(2), pp. 93 – 105.
19. **Fogelman**, E. (2008). Psychological Dynamics in the Lives of the Third Generation of Holocaust Survivors. *The Hidden Child*. Vol. XVI. pp. 10 – 12. [online]. [retrieved August 21, 2019]. <http://www.drevafoogelman.com/>

[_psychological_dynamics_in_the_lives_of_third_generation_holocaust_survivors_94110.htm](#).

20. **Frankl**, V. *Man's Search for Meaning*. New York: Washington Square Press, 1985.

21. **Fuhr**, C. (2016). Vicarious Group Trauma among British Jews. – In: *Qualitative Sociology*, 39(3), pp. 309 – 330.

22. **Garagozov**, R. (2010). The Khojaly Tragedy as a Collective Trauma and Factor of Collective Memory. – In: *ADA Biweekly Newsletter*, 3(5), pp. 4 – 8. [online]. [retrieved August 26, 2019]. http://biweekly.ada.edu.az/upload/ADA%20Biweekly_Vol.%203_No.%205.pdf.

23. **Gone**, J. P. (2009). A Community-Based Treatment for Native American Historical Trauma: Prospects for Evidence-Based Practice. – In: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(4), pp. 751 – 762.

24. **Goodman**, R. D. (2013). The Transgenerational Trauma and Resilience Genogram. – In: *Counselling Psychology Quarterly*, 26(3-4), pp. 386 – 405.

25. **Guterres**, A. (2019). Conflict Related Sexual Violence: Report of the Secretary-General to the Security Council (S/2019/280). [online]. [retrieved August 13, 2019]. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2019/04/report/s-2019-280/Annual-report-2018.pdf>.

26. **Hirsch**, M. (2008). The Generation of Postmemory. – In: *Poetics Today*, 29(1), pp. 103 – 128.

27. **Hirst**, W., D. Manier. (2008). Towards a psychology of collective memory. – In: *Memory*, 16(3), pp. 183 – 190.

28. **Human Rights and Equal Opportunity Commission**. (1997). *Bringing them home: Report of the National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from Their Families*. Sydney, NSW. [online]. [retrieved August 3, 2019]. https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/content/pdf/social_justice/bringing_them_home_report.pdf.

29. **Human Rights and Equal Opportunity Commission**. (2008). *Social Justice Report*. Sydney, NSW. [online]. [retrieved August 3, 2019]. https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/content/social_justice/sj_report/sjreport08/downloads/SJR_2008_full.pdf.

30. **Jordanova**, K. (2012). Transmission of Traumatic Experiences In the Families of War Survivors from Bosnia and Herzegovina. – In: *Contemporary Issues*, 5(1), pp. 52 – 60.

31. **Jung**, C. G. (1978). After the Catastrophe. – In: *Civilization in Transition, The Collected Works of C. G. Jung*. Vol. 10. Princeton, N.J.: Princeton University Press, pp. 194 – 217.

32. **Katz**, L. (25 May 2019). *The Effects of the Holocaust on the Children of Survivors*. ThoughtCo. [online]. [retrieved July 23, 2019]. <https://www.thoughtco.com/holocaust-effects-on-children-of-survivors-2076561>.

33. **Kalayjian**, A. and M. Weisberg. (2002). Generational Impact of Mass Trauma: The Post-Ottoman Turkish Genocide of the Armenians. – In: *Piven*, Jerry S., Boyd, Chris, and Lawton, Henry. (eds.) *Jihad and Sacred Vengeance*. New York, NY: Writers Club Press, pp. 254 – 279.

34. **Karenian**, et al. (2010). Collective Trauma Transmission and Traumatic Reactions Among Descendants of Armenian Refugees. – In: *International Journal of Social Psychiatry*, 57(4), pp. 327 – 337.
35. **Keefe**, Th. & R. E. Roberts. *Realizing Peace: An Introduction to Peace Studies*. Ames: Iowa State University Press, 1991.
36. **Kellermann**, P. F. *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2007.
37. **Kirmayer**, L., J. Gone, J. Moses. (2014). Rethinking Historical Trauma. – In: *Transcultural Psychiatry*, 51(3), pp. 299 – 319.
38. **Kirsta**, A. (15 March 2014). The trauma of second-generation Holocaust survivors. – In: *The Guardian*. [online]. [retrieved July 23, 2019]. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/mar/15/trauma-second-generation-holocaust-survivors>.
39. **König**, U., C. Reimann. *Closing a Gap in Conflict Transformation: Understanding Collective and Transgenerational Trauma*. Bern: Ximpulse, 2018. [online]. [https://www.ximpulse.ch/wp-content/uploads/1806Collective Trauma.pdf](https://www.ximpulse.ch/wp-content/uploads/1806Collective_Trauma.pdf).
40. **Kucera**, J. (6 August 2018). For Armenians, they're not occupied territories – they're the homeland. [online]. [retrieved August 26, 2019]. <https://eurasianet.org/for-armenians-theyre-not-occupied-territories-theyre-the-homeland>.
41. **Lyons**, G. (27 June 2016). Jewish Trauma May Be Passed Down Through The Generations. Medium. [online]. [retrieved July 27, 2019]. <https://medium.com/the-establishment/for-jewish-people-trauma-is-passed-down-across-generations-bf9aa503778b>.
42. **Maxwell**, K. (2014). Historicizing Historical Trauma Theory: Troubling the Trans-Generational Transmission Paradigm. – In: *Transcultural Psychiatry*, 51(3), pp. 407 – 435.
43. **Miller**, D. E. and L. T. Miller. (1991). Memory and Identity Across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny. – In: *Qualitative Sociology*, 14(1), pp. 13 – 38.
44. **Mohatt**, et al. (2014). Historical Trauma as Public Narrative: A Conceptual Review of How History Impacts Present-Day Health. – In: *Social Science & Medicine*, 106, pp. 128 – 136.
45. **Olick**, J. K. (2003). The Guilt of Nations. – In: *Ethics & International Affairs*, 17(2), pp. 109 – 117.
46. **O'Loughlin**, M. (2009). A Psychoanalytic Exploration of Collective Trauma Among Indigenous Australians and a Suggestion for Intervention. – In: *Australasian Psychiatry*, 17(1_suppl), pp. S33 – S36.
47. **Paikin**, S. [The Agenda with Steve Paikin] (21 November 2017). Overcoming Historical Trauma. [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=57NbSzp6Zfc>.
48. **Schechter**, D. (2003). Intergenerational communication of maternal violent trauma: Understanding the interplay of reflective functioning and post-

traumatic psychopathology. – In: *Coates, S., J. Rosenthal and D. Schechter.* (eds.) September 11: Trauma and Human Bonds. London: Analytic Press, pp. 115 – 142.

49. **Smith** College School for Social Work. [Smith College School for Social Work]. (4 November 2015). Maria Yellow Horse Brave Heart: Historical Trauma in Native American Populations. [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=RZtCS1362UI>.

50. **Perroud, N.**, et al. (2014). The Tutsi Genocide And Transgenerational Transmission of Maternal Stress: Epigenetics And Biology of the HPA Axis. – In: *The World Journal of Biological Psychiatry*, 15(4), pp. 334 – 345.

51. **Peterson, C.**, M. Seligman. *Character Strengths and Virtues: a Handbook and Classification.* Washington DC and New York: American Psychological Association & Oxford University Press, 2004.

52. **Roth, M.** et al. (2014). Transgenerational Consequences of PTSD: Risk Factors for the Mental Health of Children Whose Mothers Have Been Exposed to the Rwandan Genocide. – In: *International Journal of Mental Health Systems*, 8(12), pp. 1 – 12.

53. **Rudahindwa, S.**, et al. (2018). Transgenerational Effects of the Genocide Against the Tutsi in Rwanda: A Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Domain Analysis. – In: *AAS Open Research*, 1(10), pp. 1 – 9.

54. **Sotero, Michelle M.** (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. – In: *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1 (1), pp. 93 – 108.

55. **Shrira, A.** (2019). Parental PTSD, health behaviors and successful aging among offspring of Holocaust survivors. – In: *Psychiatry Research*, 271, pp. 265 – 271.

56. **Shrira, A.** et al. (2019). Complex PTSD and Intergenerational Transmission of Distress and Resilience Among Tutsi Genocide Survivors And Their Offspring: A Preliminary Report. – In: *Psychiatry Research*, 271, pp. 121 – 123.

57. **Staub, E.** (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. – In: *Political Psychology*, 27 (6), pp. 867 – 894.

58. **United Nations.** (1948). Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. [online]. [retrieved August 9, 2019]. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

59. **United Nations Security Council.** (2016). Resolution 2334. [online]. [retrieved August 9, 2019]. [https://undocs.org/S/RES/2334\(2016\)](https://undocs.org/S/RES/2334(2016)).

60. **United Nations High Commissioner for Refugees.** (2009). Azerbaijan: Analysis of Gaps in Protection of Internally Displaced Persons (IPDs). [online]. [retrieved August 9, 2019]. <https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>.

61. **University of Minnesota Extension Children, Youth & Family Consortium [UofMNCYFC].** (4 March 2015). What is Historical Trauma? [online]. [retrieved August 14, 2019]. <https://www.youtube.com/watch?v=AWmK314NVrs>.

62. **Tint**, B. S. (2011). Trauma, Intergenerational Transmission of. – In: *Christie*, D. (ed.) *The Encyclopedia of Peace Psychology*. John Wiley & Sons.
63. **Van Ijzendoorn**, M. H., M. J. Bakermans-Kranenburg & A. Sagi-Schwartz. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. – In: *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), pp. 459 – 469.
64. **Volkas**, A. (2003). Keynote speech delivered to the National Association for Drama Therapy, Albuquerque, New Mexico. [online]. [retrieved August 11, 2019]. <http://www.healingthewoundsofhistory.org/about-2>.
65. **Wesley-Esquimaux**, C. & M. Smolewski. Historical trauma and Aboriginal healing. Ottawa, Canada: Aboriginal Healing Foundation, 2004.
66. **Whitbeck**, Les B., et al. (2004). Conceptualizing and Measuring Historical Trauma Among American Indian People. – In: *American Journal of Community Psychology*, 33(3-4), pp. 119 – 130.
67. **Yehuda**, R., A. Lehrner. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. – In: *World Psychiatry*, 17(3), pp. 243 – 257.
68. **Zerubavel**, E. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

**„ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“
НА ДОЦ. Д-Р ПЕТЪР НЕНКОВ**

Днес, когато живеем в глобализиращото се време на бурно навлизащ във всяка област научно-технически прогрес, превръщащ света в едно голямо село, за част от младото поколение, израснало във времето на т.нар. „демокрация“, призивът на Паисий и стиховете на Вазов „Българин да се наричам, първа радост е за мене!“ са отживелица и повод за иронична усмивка.

Днес, когато се преобръщат цели пластове в човешката душа и ценностите от близкото минало се подлагат на преценка...

...днес, когато трудът и мечтите на няколко поколения

българи са ограбени, а мафиоти с бели якички, нямащи и един ден трудов стаж, карат най-модерни лимузини, струващи баснословни пари...

...днес, когато обществото ни се раздира от неподозирани по своята сила и драматизъм катаклизми и новоизлюпени политици с менторски тон ни учат на морал...

...днес, когато нихилизмът се мъчи да пусне отровните си метастази и да изтрие и последната капчица от националното ни достойнство, повече от всякога искам да заявя на висок глас:

Ние, българите, отдавна принадлежим на Европа и много преди Златния век на западноевропейската цивилизация прекарахме пъртина сред средновековния мрак на нищета и невежество към красотата и съвършенството.

По времето, когато Лондон е малко градче на брега на река Темза, а местните благородници се подписват с кръстче, в Охридската книжовна школа на Климент Охридски се учат на четмо и писмо над 3000 души. България се превръща в люлка на славянската писменост и култура и се прославя не само с победите на мечи си, но и със своите училища и църкви.

България става държава на духа, която дава на света невероятната боянска живопис, словото на Константин Преславски и Йоан Екзарх и бунта на богомилите срещу жестокия феодален ред. И само падането на Отечеството ни под османско робство прекъсва светлия порив на българина към знание и прогрес.

Настъпва най-дългата нощ в нашата история. Нощта на робството. Нощ, каквато другите народи в Европа рядко познават. Тя заплашва самото съществуване на българите като етнос.

И въпреки трагедията си народът ни не се отчайва, не свежда покорно глава. Той загива и възкръсва като жар-птицата феникс, но никога не забравя святата идея за Свободата. Съхранявайки самобитната си духовна култура, българският народ всъщност спасява самия себе си от асимилация.

Нито кървавият ятаган, нито коварните фанариоти успяват да погубят буквите на Кирил и Методий, които извършват революция в съзнанието на българите и се превръщат в неотменна част от съдбата им. Така, със своята саможертва народът ни обезкървява османската вълна и дава шанс на Западна Европа да роди века на титаните, века на Ренесанса. С това героично и славно минало трябва да се гордеем. То е нашият безценен национален капитал днес, когато сме в обединена Европа.

Днес, когато човечеството овладява тайните на Космоса и океана, за съжаление, родината ни изпадна в духовна и икономическа криза. В българските села се завърнаха отдавна забравените атрибути от разказите на Елин Пелин и Йордан Йовков, като дървените рала и газените лампи. В градовете стана обичайна практика да видиш хора да просят и да ровят в кофите за смет, за да намерят някоя кора хляб и да залъжат глада. Мнозина от младите хора

се дрогираат и проституират. Убийствата, грабежите и насилията стават ежедневие, а на прозорците на домовете ни вместо саксии с цветя се появиа железните решетки на страха. Сякаш живеем в гигантски доброволен затвор.

България от страна на рози стана страна на мутри и неволи. Това кара младите хора, омерзени от беззаконието, липсата на справедливост и ниския жизнен стандарт, да загърбят родината си и да заминат като емигранти в чужбина. Демографската и икономическата криза станаха причина някои злонамерени оракули да направят мрачни прогнози за фалита на държавата ни и да турят кръст на българската нация.

Нека обаче да не забравяме, че България е преживяла в своята 13-вековна история две продължителни и жестоки робства, две национални катастрофи, кръвопролитни войни и много пострашни обществени катаклизми.

Нима на нашите деди и бащи е било по-лесно, отколкото на нас? Нима не са искали да живеят спокойно и уютно? Но те не са избягали от отговорността си и са отдали младост, сили и дори живота си за свободата и социалния прогрес на страната.

Затова нека не забравяме своя родов корен и да помним, че Отечеството има нужда от подкрепата ни. Защото, когато то е богато и проспериращо, е лесно да го обичаш. Много по-трудно е да го обичаш, когато е в упадък, но точно тогава си проличава кой какъв е като човек.

Военнополитическата история на България ще ви накара да се замислите върху някои нравствени категории, като родолюбие, дълг, отговорност и национален идеал, които забравихме през последните години на омраза и разединение. В забързания делник тя ще влее в сърцата ви повече достойнство и самочувствие и ще ви накара да се почувствате горди от това, че сте българи.

ПиС

ИЗИСКВАНИЯ

за представяне на статиите за сп. „Политика и сигурност“

РЪКОВОДСТВО ЗА АВТОРИТЕ

Настоящите насоки имат цел да улеснят авторите в подготвянето на техните текстове за приемане в списанието и евентуалното им публикуване. Опитът показва, че следвайки ги, те могат да си спестят много неудобства, позволявайки на издателите да работят бързо и качествено.

Основни изисквания

1. Технически изисквания

1.1. Авторите трябва да предоставят текста си на електронен и хартиен носител. Електронните файлове трябва да са в Word.doc формат. Три копия на хартиен носител трябва да бъдат предоставени в редакцията на списанието на адрес: 4004 Пловдив, бул. „Кукленско шосе“ № 13, списание „Политика и сигурност“, e-mail: pechat@vusi.bg.

1.2. Празни полета от по 2,5 см трябва да бъдат оставени от всички страни на текста (включително отгоре и отдолу).

1.3. Страниците НЕ трябва да бъдат номерирани.

1.4. Таблици, диаграми и други графични представяния се изисква да нямат фон, да бъдат вградени в текста като снимка или да бъдат представени като отделни файлове. Тяхното позициониране в текста трябва да е ясно обозначено от автора. Номерацията им да бъде с арабски цифри.

1.5. Текстът трябва да бъде внимателно проверен за грешки, преди да бъде представен за рецензия, редакция и публикуване. Текст, съдържащ множество правописни и граматически грешки, се връща на автора.

1.6. Изисква се резюме на статията на български и английски език (до 200 думи).

1.7. Ръкописите да бъдат по стандарт А4, 1800 знака (на страница); Times New Roman 14 pt, междуредие 1,5. Максимален обем – 10 страници.

1.8. Дебатни статии, пояснения към предходни публикации, прегледи на книги и др. трябва да са в обем 2 – 5 страници.

2. Допълнителни изисквания

2.1. С цел спазване на изискванията за анонимност при депозиране на статията авторът я представя на електронен файл, несъдържащ каквито и да е индикации за неговата самоличност. Към него се добавя единствено броят на думите в текста (включително цитати и бележки). В допълнение се добавя писмо до редакторите, съдържащо име, лични и професионални координати (e-mail, адрес, тел., факс, моб. тел. и т.н.), кратка биографична справка и заглавие на текста.

2.2. Приемат се само непубликувани статии (текстът да не е бил публикуван със сходна форма или съдържание другаде и да не се намира

в процес на оценка или публикация от друго научно списание), което авторите удостоверяват с декларация при депозирането на статията в сп. „Политика и сигурност“.

2.3. Задължение на автора е да притежава разрешение за цитиране на публикации, защитени от „Закона за авторското право“.

3. Начин на цитиране

3.1. В рамките на текста: например: Вж. някои бележки по... – В:... източника, както се цитира в библиографията, плюс страници; или Цит. по:... източника, както се цитира в библиографията; или с отправка към забележка под линия; или с отправка към номерацията в библиографията, например [3: 56], като 3 е номерът на цитирания източник, а 56 е страницата в него; или (Кун, Т. 1996: 48). При цитиране на източника в библиографията страниците не се отбелязват. Когато даден източник се посочва в текста или под линия без библиографско цитиране, заглавието на произведението се пише в кавички.

3.2. Обща библиография: Представа се по азбучен ред в края на статията (откъдето се взема съответният номер за цитиране в текста в квадратни скоби) в следния вид:

– ЗА КНИГА:

Кун, Т. Структура на научните революции. София: Петър Берон, 1996.

В случай, че авторите са повече от един:

Von Neumann, J. and O. Morgestern. Theory of Games and Economic Behavior. New Jersey: Princeton University Press, 1944.

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В СПИСАНИЕ ИЛИ СБОРНИК НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК:

Михайлов, Ст. Косвената анкета като метод в социологическите изследвания. – В: *Поглед върху социологията днес*. София: Наука и изкуство, 1969, с. 18.

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В СПИСАНИЕ ИЛИ СБОРНИК НА ЧУЖД ЕЗИК:

Smith, M. P. Postmodernism, Urban Ethnography, and the New Social Space of Ethnic Identity. – In: *Theory and Society*, vol. 21, No. 4, 1992, p. 493 – 531 (или p. 493).

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В ИНТЕРНЕТ:

Грозев, К. Светът, ЕС, еврото и дълговият проблем. [онлайн]. <http://www.transmedia.bg/342>.

ЗАБЕЛЕЖКА: Страници се посочват само когато цитираният автор е включен в списание, сборник или интернет сборен източник.

**Списание „Политика и сигурност“
Година III, бр. 3, 2019**

Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив
4004 Пловдив, бул. „Кукленско шосе“ № 13
e-mail: pechat@vusi.bg; info@vusi.bg

Печат и подвързия: Издателски комплекс ВУСИ
Издателство • Дигитална печатница • Рекламно студио
e-mail: pechatnica@vusi.bg; тел.: 032 345 610; 0882 392 740

**Politics & Security Journal
Year III, Issue 3, 2019**

Higher School of Security and Economics – Plovdiv
13, Kuklensko shose, 4004 Plovdiv, Bulgaria
e-mail: pechat@vusi.bg; info@vusi.bg

Printing and binding: Publishing complex HSSE
Publishing house • Digital printing works • Ad Studio
e-mail: pechatnica@vusi.bg; tel.: +359 32 345 610; +359 882 392 740

ISSN 2535-0358